

БАГА БАЛШАР
НАНАНАЙ ДУРДАЛГАНУУД

УДК 89 + 947.1/.9

ББК 84(2Рос=Буря)-646 бу + 63.3(2Рос.Бур) бу

C95

*«Буряад хэлэ Буряад Уласта сахин хүгжөөхэ»
гэһэн Буряад Уласай гүрэнэй программын хэмжээндэ
Буряадай Уласай Соёлой яаманай мүнгэн сангай
дэмжэлгээр энэ ном хэблэгдэбэ.*

*Книга издана при финансовой поддержке
Министерства культуры Республики Бурятия в рамках
реализации Государственной программы Республики
Бурятия «Сохранение и развитие бурятского языка в
Республике Бурятия».*

Санжаа-Ешын Сэмжэд

C95 Бага балшар наһанай дурдалганууд / – Улан-Удэ :
НоваПринт, 2016. – 82 стр. с илл.

Шэнэхээн буряадуудай түүхэ шэнжэлэгшэ
Санжаа-Ешын Сэмжэд балшар бага наһандаа Түгэд
ороной Һаса хүрэтэр аяншалһан тухай һонирхолтой
дурдалгануудые бэшэжэ, Буряад Уласай олон тоото
уншагшадай халуун анхаралда табиба.

ISBN 978-5-91121-152-3

© С. Санжаа-Ешын, 2016

УРИД ХЭЛЭГДЭХЭ ҮГЭ

Эрхим хүндэтэ уншагшад!

Шэнэхээн буряад зон дүрбэ дахин ехэ зөөдэлөөр Хянган дабаа дабажа, Шэлын, Хуулын голнуудаар нютагжаад, 1946-1947 оной хитадай дотоодын дайнда 360-аад үрхэтэ айл, 1500 гаран хүн зон, зуу мянга гаран мал адууһан һүйдтэ орожо хохидоо. Үбшэн тахалда үхибүүдээ алдаад, баруун зүгтэ Хүхэ-Нуур, Гансу, Үбэр-Монголой Алаша аймагуудта тэнэжэ амидарһан байна.

Би энэ зохёолдоо дайнай дундахи үймөөн зөөдэлдэ нялха балшар, бага наһанай үедэ тааралдаһан үнэн бодото ушар тухай бэшэжэ, аба, эжын энэрэл хайра, буян мүргэл, шэнэ засагай аша туһые элирүүлжэ, хүн хүнэй хоорондохи харилсаанай хайн талые тэмдэглэхые оролдооб. Хожомой үхибүүд дайн дажарай хорые танижа, энхэ тайбан, тэнюун найхан ажа амидаралаа хайрлан хамгаалжа, эрдэм мэдэсэдэ шамдан һуража, шэнэ байдал бүтээг даа гэжэ үреэнэб.

Энэ зохёол бэшэхэдээ, шэнэхээнэй томоотод Сэрэн-Жабай Абида, Самбуугай һамасэрэн, Согтын Жамса мэтын зоной түүхэтэ бэшэгүүдые эшэ болгон хэрэглэбэб.

Цыденова Баирма Цыдыповна болон Үржинэй Шэмэд абжаада халуун баяр талархалаа мэдүүлнэб.

Минии мэдэсэ, шадабариин дутуу дундаһаа алдуутай-эндүүтэй зүйлнүүд байгаа ёһотой. Уншаһан зон шүүмжэлжэ, нэмэлтэ мэдээсэл дамжуулха бээ гэжэ найданаб.

***Санжаа-Ешын Сэмжэд,
шэнэхээн буряадуудай түүхэ шэнжэлэгшэ***

АБЫМНИ ШАРАЙ

Үришэлжэ тэнжээһэн абымни шарай
Үнгэ сараагүй ханаандамни тодо бэшэ.
Балшар багадамни нүгшэһэнэй хараагаар
Байра түлэбынь үлөөгүй, энэнь гэришэ.
Соёл, болбосорол хүгжөөгүй үймөөтэ ниигэмдэ
Содон дүрынь зураг олдоогүй гэжэ мэдэнэлби.
Түмэн зоной дунда хэн нэгэниинь
Тэнжээһэн абатаймни адлихан гэжэ мүрөөдэдэгби.
Эжын яряанда эсэгымни дурсагдадаг үйлэнь
Элэжэ баларшагүйгөөр сэдхэлдэмни үлөө һэн.
Бэлигэй ашаар түбэд, монгол соёлдо хүртэжэ,
Бэрхэ хүшэрые туйлаһанһаа болоо гү?
Этигэнэб: абамни мордохо болоходоо,
Эжыдэмни хоёрхон захяа хэлээ һэн даа:
«Алас баруун Түбэдтэ мүргэл хэжэ үзөөрэй,
Аляа гансахан үриез ном, бэшэгтэй болгоорой!»
Хүндэтэ нүхэрэйнгээ захяае сэдхэлдээ ханажа,
Хүшэр гашуун үншэрэл, хоһоролые дабажа,
Хатуу журамтай үе сагта хүдэлмэрилжэ,
Хүнэй зэргэдэ хүргэһэн юм намайе эжымни.
Аласай харгыда гаража, сэхээтэниие
Адаглан хараха бүридөө, эльгэлжэ:
«Абымни шарайтай адлихан юм аа гү?» - гэжэ,
Айхабтар ханаһаар, жаран жэлые элээгээб.

23.02.2005

АЛТАН ХИНГААНИИЕ ДАБАҢАН УТА ЗӨӨДЭЛ

1940 онноо эхилжэ японгууд, нэгэн гэбэл - Шэнэхээнэй газар дайдые Хайлаарһаа дүтэхэн, шэмэлиг һайн хүрьһэтэй гоё газар гэжэ сэгнээд, таряашан арад зоноо эндэ асаржа һуулгаха һанаатай, хоёр гэбэл - Хүлэн-Буйрын 2 сая малтай Шэнэхээнэй буряадуудые дайнай хүлһөө зайсуулха зорилготойгоор Зэрэм аймагай Түшөөтэ Зарууд хушуунда оршодог Хуулын гол гэжэ нютаг уруу зөөлгэхөөр забдаа һэн. Энэ ябадалда хуурмаг Манжын хушуунай яаман ямаршые эрхэ мэдэлгүй байгаа, харин Самура Квири гэжэ япон: «Хиидхэхэдэ - тэнгэрийн дуран, хэлэхэдэ - манай зарлиг, һалхилхада - байгааһийн дуран, һалгахада -манай дуран», - гэжэ сэрэгһээ бууһан арад зон болон баян, шэнээтэй айлнуудые хүдэлгэжэ, зөөлгэжэ эхилһэн юм.

1940 ондо 3-4 мянган малтай арбаад үрхэтэ айл зүүн замаар Хингааниие дабажа ошоһон гэдэг. 1942 оной намар баруун замаар, хоёрдохи зөөдэлэй болоходо, 10000 гаран малтай 70 гаран үрхэтэ айл, 300-аад хүн, ошоһон гэдэг. Гурбадахи зөөдэлдэ 1945 ондо 50000-аад малтай 170 гаран үрхэтэ айл, 700-аад хүн зөөжэ ошоһон гэгшэ. Хуулын гол нютагта хамта дээрээ 70000 мянган малтай 250-яад айл, 1000 оршон хүн, хэдэн жэлэй турша соо зөөжэ ошоһон юм.

Манай абынхи, минии нарай байхада, 1942 оной намар хоёрдохи зөөдэлдэ багтажа зөөһэн ха.

Хингаан уулые баруун харгыгаар, Дохолоной дабаагаар дабаһан юм гэгшэ. Хингаан уула эгсэ үндэр даа, хада бартаатай, бүтүү шэрэнги шутытай, үгсэхэ, уруудаха

харгы гэхээр юумэн үгы, ганса-хоёр моритой хүнэй ябаха зүргэтэй, урда- хойнонь хүмэлдэргэ, хударга хэжэ, доогуур, дээгүүрнь зөөлэн ооһороор холбоотой хүдэр сарнуудые хүллэһэн бүхэ гэгшын шэнэ тэргэтэй айлнууд түрүүлжэ, харгы гаргахые оролдоо һэн ха... Харгыда тохёолдоһон нарибтар модонууд низарха, хухарха, нюдэ нюургүй хүнэй нюур шэрбэхэ, зариманиинь томо модон тэргэдэ торогдоод, тэргэ байлгажархиха даа. Тэрэ томо модонуудые эрэшүүл хюрөөдэжэ абаад, хажуу тээшэнь зайсуулжа, заримыень тэргэ дээрээ хүлижэ ашаха. Урда тээхи сар тэргын һаатаад байхада, хойноһоонь һубарижа ябаһан тэргэ гэнтэ зогсоходоо, урдахи тэргэе һандааха, хүмэрюулжэрхихэ. Тиихэдэнь эзэдын сарнуудаа яаран мулталжа, ашаатай тэргэ-мухалигаа бодхоогоод, арай гэжэ ашаатай тэргэеэ заһажа: «Һээдь! һээдь!» - гэжэ сарнуудаа хүтэлхэ; дэмы холо ябаагүй байтарнь, баһал тэргэ хүмэрихэ гү, али эбдэрхэ һэн гү, һааташаха даа. Зай, яахаб теэд, тэргын эбдэрхэ, хүлигэ, уяагай таһархань тоогүй олон байһан ааб даа. Хүнды жалгын намхалзаһан шабар, намагта унахадаа, хюрөөдэжэ, тайража ашаһан модонуудаа тэргэһээ булта хамһан буулгажа, үшөө шулуу суглуулан, харгы дээрэ дэбдижэ, арай шамай гараха даа.

Энэ мэтээр харгы замаа гаталхадань, бүһэтэй хүнүүдэй харьял бүдүүн хоолойгоор захирха, зандарха абяан, һамгадай гэмэрэлдээн, үхибүүдэй уйлалдаан дуулдажа, адуунай инсагаалха, үхэрэй мөөрэлдэхэ, хони ямаанай мааралдаха, тэмээнэй буйлалдаха абяантай холилдон, ой хүбшэтэй Хингаанай сууряан болоод лэ үлэдэг һэн ха даа. Үхибүүд, наһатай зон зүдэрхын ехээр зүдэрхэ даа. Бүхэли үдэртөө шуулдаад лэ, балайшые холо ябангүйгөөр, ой шугын таһархай забһар, добо дошоор намдуухан газар олоод, хонон-үнжэн амардаг һэн. Яаралтай түргөөр малаа хотолуулһан эжынэр хүүгэдээ эдеэлүүлхэ, ундалуулжа, үбгэд, хүгшэдөө сайлуулжа: «Бурхан тэнгэрийн абаралаар нэгэ үдэрэй бартаата аян замаа энхэ мэндэ үнгэргэбэ гээшэлди», - гэжэ олзуурхалдаха даа.

Тиигээд лэ үглөөдэрынь үүр-сүүрээр бодожо, нэгэ үдэрэйнгээ эдее хүнэһэ бэлдээд, сайлажа эдеелээд лэ, баһал табан хушуу малаа туугаад, саашанхи хүшэр хүндэ аяншалгаяа үргэлжэлүүлдэг һэн ха. Тиигээд хаа-яа нэгэ зохид газар олоходоо, хэды хонохо, үнжэхэ. Һанаагаа таараһан заримашуул суглараад: «Саг түрын үймөөндэ дайрагдажа, «унаһан шорой, ууһан уһанһаа» халажа, нютаг дайдаяа орхёод лэ, алтан хилэ алхажа, Шэнэхээн нютаг ерээ бэлэйбди. Арай гэжэ түбхинэжэ байтараа, баһа юунэйхи гэжэ энэ ехэ бартаа холые туйлана гээшэбибди?» – гэжэ хөөрэлдэхэ даа. Тиигээд лэ мордолгон дээрэмнай Шэнэхээндээ үлэхэн хүн зоной дуулаһан дуу ханажа, һайханаар дуулалдаха даа.

*Ботогон һамбайтай боро улааниинь
Буруулжал ерэхыень үзэхэйбди даа.
Бурхан тэнгэрийн хараха һаа,
Бусажал ерэхыетнай хараһайбди даа.*

*Сар тэргын алхаагаар
Һалаад хаанаһ ябаха зомта?
Һанажа мүрөөдэхэн нүхэдни
Һайн һайхан ябаһайт даа.*

*Хүлэг морин, хөөрхэй,
Хүндэлэн гангаһаа зайлаһай.
Хүндэтэй нүхэдни, хөөрхэй,
Хүсэд мэндээ хүргэхэй...*

ДАЙН ҮЙМӨӨНЭЙ ЗОБОЛОН

Шэлын голой хэһэг газар сүлөөлэгдөөд, нам засагай ударидалга доро Шэлын голой аймаг байгуулагдаад, Чи Жун Шан, Солмон гэжэ ударидагшад буряадуудта ерэжэ, бултандань хайнаар хандадаг, хүндэлдэг байба. Солмон дарга өөрөө Ринчин-Доржотой уулзажа, тэрээндэ ехэ даамгай зохидоор нам түрын бодолгыг тайлбарилжа: «Нам засагай, арад түмэнэй талада бай, өөрынгөө бэе заһажа, арад зондоо жүдхэл, габьяа үзүүлхыг бодо», - гэжэ ойлгуулаа һэн. Ринчин-Доржо тэрэнэй үгэ дуулангүй, малшадаа айлгахыень айлгажа, мэхэлхыень мэхэлжэ, өөрынгөө һанал ябуулгаар дурагүйдэһэн гү, али үгыень дуулаагүй хүн зониие, жэшээлхэдэ, Жабхаан Бата-Мүнхэ, Шэмэдэй Дондог гэгшэдыг нюусаар хорлоһон байгаа.

1945 ондо ород сэрэгэй ерэхэдэ, Дабаагай Дагба, Аюрзана, баһа Баргажан нютагтай хоёр хүбүүд болон ондоо зониие Монголой Ринчин гэжэ хүндэ тушаажа, мүнгэ алта абаһаниинь һүүлдэ мэдэгдэһэн байгша. Хари, өөрыгөө болон дүтын найза нүхэдөө, жэнхэни Ородто тушаагдаха ёһотой хүнүүдыг тэдэнээр хэлгээд, нюужа дараад үнгэрһэн байгаа. Тиигээд 1946 оной 10 һарада Эб хамтын нам засагһаа урбажа, Шэлын голой Абга хушуунай ваан, Үзэмчин газарай Хударангаа, Ара Хорчиной Тарбатай гэгшэдтэй ниилэжэ, гоминьдаанай шууд дэмжэлгээр сүлөөлэгдэһэн арад түмэниг үймүүлжэ, мал адууень, эд хүрэнгыг буляаха гэхэн муухай ажал ябуулдаг байгаа. Тэндэхи арад зоной хоро үһөө дэгдээгээ. Ринчин-Доржын

энэ муухай ябадалыг буруушааж эсэргүүсэхэн хэдэн залуушуулыг барижа алахаар забдахадань, Анандын Айлтагүй, Батын Доржо, Сайданай Доржо, Самбуугай Нама-Цырен, Хүндэбэй Санжаажаб мэтэ залуушуул Эб хамтын нам түрэн ударидаһан сэрэгтэ ороһон байгаал даа.

1946 ондо болоһон үймөөнийг «Шанда голой тэрьелээн» гэжэ хэлэдэг даа.

Нэгэтэ хүн эжынгээ унтариһаа яаран бодошоходо, бишье нэргэгшээд, хамсыһаань зууралдаад лэ, гансата бодошобоб. Газаа Жалсарай нагаса ерээд: «Сарышни тэргэһээ уяаб, морид харагданагүй, дүрьбөөн болохо янзатай байна. Түргэхэн хүдэлжэ үзэгты!» – гээд, саашаа гүйлгэшэбэ. Эжы нэгэ гартаа хурьган дэгэл дэбдихэр хоёроо шүүрэжэ абаад, нүгөө гартаа намаяа хүтэлөөд, минии гарта баһа нэгэ жэжэхэн туламтай бообо барюулаад, сар тэргэ руугаа гүйжэ ошомсоороо, сараа оруулба. Намаяа тэргэ дээрэ дэгэлээрни таһа орёожо һуулгаад, талын уудам уруу хүдэлөө гээшэ һэн хабди. Теэд зүүн хойшоо харахадамнай, гэнтэ буу нижэгэнээд лэ, нэгэ юумэн дүнгинөөд лэ, «пүс-пас» гээд лэ, булай шангаар тэһэрнэ. Ехэ туяан гарана, хүн амитан шуулдана. «Даа! Даа!» – гэхэ шэнги («Сохи! Сохи!» гэхэн үгэ һэн ха). Юун шатана юм бэ, муухай үнэр гутана. Эжымни сараа шабхадаад, урда зүг баряад лэ, шогшуулшаба даа. Нэгэ эхэнэр: «Һүүе, хэмши? Намайе тэргэдээ һуулгыш! Эмниг мориндоо зайдаар мордохьемни, булгяад унагаажархёо. Хүн зонһоо үлэхэмни, бурха-ан!» – гэбэ. Эжымни: «Ээ, Янжима гүш? Һуу, Һуу, үтэр Һуу!» – гэжэ хашхарба. Сар тэргын ябадал дунда хүрөөд лэ, Һуушоо һэн.

Үүр сайжа байна. Буугай дуун дуулдажал байна. Үшөөш ойртоно гү гэхээр. Нэгэ мухалиг тэргэдэ сар оруулһан хүн аалихан ябана. Эжы: «Аа, энэш Жаргал хүүгэдтээ ябажа байна», – гээд лэ, гүйжэ ошоод, барижа ябаһан модоо үгөөд: «Түргэлжэ үзэ! Үймөөн наашалжа байха шэнги байна», – гэбэ.

Бидэ баһал сар тэргээрээ шогшуулнабди. Тэргэ иишээ-тиишээ һажална, дондорно. Би тэргын хашалгаһаа таһа зууралдаад Һуунаб. Нэгэ хүл муутай хүгшэн манай тэргэдэ

һууба. Сарнай шадал мэдүүлэн гүйнэ, мөөрэнэ. Тэрэ хүгшэн: «Тээ тэндэ баахан бутуула бургааһатай хотогор газар бии... Энэ байна, тогтожо хэбтээл даа. Үймөөнэй абьян ойртожол байха шэнги. Сар тэргээр хаана холо тэрьелхэ зонбибди даа?» - гэбэ. Тиихэдэнь эжы арай- шамайхан сараа татажа байлгаад, сараа мулталжа тэргэдээ уяад, бутуула, бургааһан боролжын оёороор, маани, мэгзэмээ уншажа, хэбтэшөө һэмди. Сарнай тэргээ тойрожо, уяагаа нилээн татад гээд лэ, баһа хэбтэшэбэ.

Ай бурхан, буу нижэгэнэжэ, «пус-пас», «пүн-пан» гэнэ, бөөн гал сасарна; хүн амитан шуулдана, олон моритой зон эрьюусэлдэнэ. Зариманиинь унажашье байһан шэнги. Нэгэ хэды саг соо нижэгэнэһээр, баруун тээшээ гүбээ дабаад, оршон тойрон абья шэмээгүй болохо шэнги болобо. Эндэ -тэндэ утаа тооһон манарна...

Томо хүнүүд бодобо янзатай. Бишье баһа бодобоб... Тиигээд лэ сараа оруулаад, ерэнэн харгыгаараа бусажа ябанабди. Үнөөхи зам зуура тааралдаһан мухалиг-тэргымнай сарынь мултаршанхай, боожоороо тэргээ шэрээд, үбһэ зулгаана. Хүүгэд уйлалдана. Мухалигай үүдэнһээ шуһан дуһална. Хүүгэдэй эжынь ёолоно. Эжымни түргэн тэргэһээ буужа, мухалигай үүдэндэ хүрэхэтэйгээ сасуу, сошоод, зуг татажа: «Ай, хоёр хүлшни шархаташоо гү?» – гээд, тэрэ эхэнэрэй үмдэнэйн түриие «шар-шур» гэтэр хоёр газар шуура татажа хахалаад, нэгэ шэрдэгэй бүрээһэн гү, али халаадай хормойһоо гү, юрэдөөл, бүд хоёр тээшэнь таһа шуулажа абаад, хоёр хүлэйн шархые тус тустань таһа бообо. Хүүгэдыень аргадажа, уйлахыень болжуулаад, сарыень тэргэдэнь оруулжа, өөрынгөө тэргын хойноһоо дахуулаад ябаба. Хойто зүг уруу ябана хэбэртэйбди. Нэгэ моритой хүнэй хажуугаарнай гаража ябахада, эжы: «Энэ Жаргал ехээр шархаташабал даа, шуһанииньшье ехээр гараа, яалтай гээшэб?» – гэжэ тэрэ хүндэ хэлэбэ. Тиихэдэнь тэрэ хүн зүүн хойшонь заажа: «Тэндэ, Долоо-нуурта, эмнэлгэдэ абаашахаа бэшэ, ондоо юу хэхэбтэ даа? Иигээд энэ харгы баряад ябагты», – гээд, гүйлгэжэ арилшаба даа.

Бидэнэй тэрэ зааһан зүг уруунь шэглэжэ, орой болоһон хойно, Долоо-нуурай заха юм гү, нэгэ газарта хүрөөд ябатар, манайхинай хүнүүд дайралдажа, тэрэ шархатаһан хүниие эмнэлгэдэ абашаба. Ундамни ехээр хүрэнэ, урал амамни хатажа, дуугархашье шадалгүй болошонхойб.

Үглөөдэрын тэрэ шархатаһан абжаагайнгаа хоёр хүүгэдые абаад, гэр тээшээ бусахаяа саашалбабди. Эжымни: «Нагасатан яагаашье юм ааб даа, ум маани бадмай хум! Гэр бараамнай, адуу малнай байна юм гү, али үгы юм гү?» – гэнэ даа. Тэргэдэ һууһан наһатамнай: «Бурхан тэнгэрил мэдэнэ аабза», – гээд лэ зальбарна. Тиигэһээр үдэһөө хойшо гэртээ ойртобо янзатайбди. Хоёр гэр харагдажа эхилбэ даа. Нагасын гэрһээ утаан гаража байна. Үбгэн нагаса холо ябажа шадахагүй, гэртээ үлэһэн байжа: «Манайхинда сэрэг суур ерээгүй. Эндэ-тэндэ хэды һомон лэ буугаа һэн. Бурхан хаража, айгаашье һаа, аминда ээлтэй гэжэ... һомон намайе тудаагүй даа», – гэбэ.

Жаргал абжаагай хоёр хүүгэдые Нордоб абгайда тушаажа үгэбэбди. Жаргал абжаа гээшэмнай Жалсарай нагасын дүү боложо тэжээгдэһэн хүн байгаа. Хүүгэдэй абань Аюрзана гээшэ, Ринчинэй ябуулгаар, хүнэй орондо ородой сэрэгтэ тушаагдаһан байгаа даа.

Дугуймаа дүүхэймни шарай муутайхан, бодожо шадахагүй хэбтэнэ. Нордоб абгай томо гуулин шанагаараа сайгаа һамаржа, олон зондо аягалжа, шараһан хайрамал табаглажа, табижа байна. Тэдээнэй хөөрэлдөө шагнахадамни, нагаса ахайнартай сүг мал адуугаа абаад, дайнай хүлһөө зайлажа ошоһон гэхэ юм. Сэржэ-Мэдэг абжаа Дугуймаа дүү хоёр эжытээ дайн буудалгаһаа зайлаха гэжэ бульдируугай забһараар ябахадаа, ангажа туляад, төөрижэ тэнэһыень бү хэлэ. Баһа нэгэ хэды хитад сэрэгүүд ерээд: «Буудахабди, сабшахабди!» – гэжэ айлгаа. Абжаагай Дугуймаа дүүхэйемни таһа тэбэрээд, эжытэйн тэрьедэхэ гэхэдэ, саана-наанаһаань буудаба. Одоол золоор бурхан хаража, ноёниинь ерэжэ, сэрэгшэдээ абашаа гэхэ юм. Бишыхан Дугуймаа дүүхэймни ангаа, гэдэһэниинь

үлдөө, айгаа, тиигээд лэ хүхэржэ унаха болоходонь, элһэ малтажа, нойтон элһэ эндэ-тэндэһээнэ жэгнэжэ, эжнынь эльгэндээ няжа, һэгээ оруулаа гэхэ.

Иигэжэ хөөрэхыень дуулаад, би өөрын эрхэгүй нёлбоһоо гоожуулаа һэм. Дугуймаа дүүгээ хайрлаашьеб даа. Тиихэдэ Жалсарай нагаса ахайнараа дахуулжа, хоёр гэрэйнгээ мал адууе, хаана абаашаһан байгаа юм бэ, асарһан байгаа.

Энэ үедэ нэгэ моритой хүн ерэжэ: «Түргэн баруун тээшэ Тайбас хушуун уруу зөөгты! Энэ хадын арын харгыгаар!» – гэжэ зандараад лэ, гүйлгэжэ үгы болошобо. Үглөөдэрынэ үүрэй гэгээнтэй урилдажа бодоод, баһа баруун тээшээ зөөхэ болобобди. Харгы руугаа хоножо үнжөөд лэ, нэгэ үндэр гэгшын уулын ара хормойдо буушабабди даа. Ондoo айлнууд хуу манайхинһаа баруун тээшэ юм гэнэ даа. Бидэ хамагай зүүн үзүүр болобо хабди. Баруун хойно Тайбас хушуунай Малгайн сүмэ гэжэ бии.

Нэгэ тунгалаг хайхан үдэр байгаа һэн. Дамнуургатай (үргэбшэтэй) олон хитад наймаашад хонхо, дамаари дуугаргажа, жэжэ-жожо хүүгэдэй наадан болон гар үзүүрэй хэрэгсэл: утаһа зүү, архи тамхи худалдажа ябаа.

Зай, хүни боложо, унтажэ хэбтэһэн эжымни гэнтэ һуга хүрэжэ бодобо даа. Бишье баһал зүүн хамсыһаань шүүрэжэ һэришэбэб даа. Газаамнай Жалсарай нагаса: «Манай хоёр һэрээгтэ?.. Зүүн тээһээ мүнөөхи сэрэгшэд ерэбэ гээшэ гү, түргэлэгты!» – гэбэ... Хэдэн моридой табаран гүйлгэхэ абьян дуулдаад, замхашаба. Эжынгээ мүнөөхи хурьган дэгэлээ шүүрэжэ абаад, намайгаа хүтэлөөд лэ, газаашаа гарахадамнай, зүүн тээһээ нэгэ нэбшэгэр хара юумэн «ялас-улас» гэжэ туяа гаргана, гал дүлэн сасарна; буу һомон нижэгэнэжэ, хашхаралдаан ойртожо байһан шэнги. Эжы бидэ хоёр холо гүйнгүйгөөр, нэгэ горхоной урасхалда хахарһан ганга руу орожо хабшуулдаад, халхалагдаһан шэнги болобобди даа. Нэгэ бөөн моритой зон харайлгалдаад, нижэгэнэлдээд үнгэршэбэ. Хойноһоонь нэгэ бүлэг ябаган сэрэг түршэгэнэлдэн гүйлдэһөөр үнгэрбэ. Бидэ хойшоо мүлхижэ, голой эрье доро шургабабди. Баһа

нэгэ бүлэг хүн ерэбэ янзатай. Бурха-ан, нэгэ ехэ буудалдаан болошобо даа. Эжы бидэ хоёрой хажууда «хюус-хюус» гэжэ хэдэн номон буужа байна. Ньюр аман халуу урьяна, эндэ-тэндэ улаа бутарна. Бидэ хоёр элһэ гараараа малтажа, нюураа няанабди, маани, тарниа уншанабди. Эжымни намайе шангаар тэбэринэ, буугай номонһоо халхалжа байһан хүн шэнгээр ааб даа... Иигээд нэгэ хэһэг буудалдаад, баруун тээшээ холодохо шэнги болобо...

Үүр сайба... Баруун тээгүүр байн-байн бөөн гал дүлэлзэжэ, бөөн утаан баяна; шанга абьяан гарана. Хүн эрээ-маряанаар бархирна. Адуун инсагаална, үхэр мөөрэлдэнэ, хони, хурьган мааралдана.

Тиигэхээршые, наран гарашаба... Бидэ Тайбас хушуунай олон айлнуудай зүүн талын шабар гэрэй ойрохон сахилзын оёорто нилээд удаан хэбтээбди. Удангүй буудалдаанай нэгэ бага холодохон шэнги болоходонь, тэрэ шабар гэртэй айлда ошожо, баагтай уһанһаа шанагаар удхаад, һайса уубабди. Тиигээд зүүн хойто энгэрээр нэгэ хэһэг һуубабди. Буугай абьяан холохон шэнги боложо байна: байн-байн шангарна, байн-байн һуларна... Хадын энгэрһээ харахада, бөөн хара утаан уняартажа, олон моритой сэрэгүүд эндэ-тэндэхээ үхэр адуу, хони ямаа суглуулжа туугаад, баруун урагшаа хүтэл дабуулжа, далда ороно. Зарим үхэр, адуун хүрэгэй һөөргөө тэрьелхэдэ, мориной хурдаар эрьюулжэ хүсөөд, сохижо, шабхадажа абаашана. Хаа-яа зариманиинь хүсэгдэнэгүй... Хожомынь ойлгоходо, буряадуудай бүхы мал суглуулжа хуряагаад, нэгэ совхоз болгоһон байгаа.

Үдэ үнгэршэбэ... Эжымни дэгэлэй хамсы сооһоо бообо гаргажа, намда эдюулбэ. Тиигэжэ байтар, манай ойро хэдэн моритой хүн ерэбэ. Тэдэнэй дунда манай Жалсарай нагаса ерэлсэбэ. Бидэ хоёрые бэдэржэ олоод, мориндоо һундалдуулаад, гэртээ абаашаба. Бусаха зам зуура шуһа нүжэ болоһон хүнүүдэй һунажа хэбтэхэнь харагдана. Гэртээ хүрэжэ ерэхэдэмнай, манай нэгэ улаагша үнээн шархаташанхай, үүгэнэжэ, үндэлзэжэ хэбтэбэ. Олонхи тугалнуудаймнай ооһорыетаһа отолоод, һулатаби жархиһан

байба. Нэгэ тугалнай яагаад уяатай зандаа үлөө юм бэ, мөөрөжэ байна. Эжымни ошожо, тугалаа табижархихадань, тэрэмнай иишэ- тиишээ мөөрөжэ гүйбэ. Манайхин нэгэ хүл, бэе муутай болоһон үрөөлэ бухатай һэмди. Тэрэмнай, хари, ууса нюргаараа шулага-нюлага сохигдоһон байба. Гэртэ ороходо, дээбэринь, одо мүшэ харагты гэхэндэл, соорхой. Ханза хайрсаг, хубсаһа хунар, орон дэбидхэр гэхээр юумэн юуншье харагданагүй. Газаахи мухалигай үүдэн онгорхой... Зосоонь гутал, хубсаһан байхагүй. Иимэ нэгэ зүдээнэ юумэ үзэбэбди даа.

Жалсарай нагасында хүгшэн абань, жаахан Дугуймаа, дүү басаган Жаргал абжаагай хүүгэд – эдэ дүрбэн бүтэн бүрин байба. Үбгэн аба: «Олон хүн буудалдаа... Бидэ дүрбэнэй газарта эльгэлжэ хэбтээд, маани, тарни уншахада, бурхан хаража, мэндэ үлөөгөөл даа. Тэрэ ехэ сэрэгэй үнгэрһэн хойно олон хитадууд ерээд, хоёр гэрэймнай эд зөөриие хэды дахин зөөжэ абаашаал даа. Минии хүл харыт даа, гуталыемни абаад, муу шаахай углажархёо... Бидэ дүрбэн баруун орон дээрээ хүдэлэнгүй һуугаабди даа», – гэжэ хөөрөө һэн.

Хоймортоо заларжа һуугаад гэр дүүргэдэг абамнишье үгы, хотондо ирайдаг малнайшье үгы, гэр гэхэдэ, һэе һэбхүүл. Һанаан сэдхэлнай дутуу дундахан шэнги... Нагасын хэдэн үхэрынь һөөргөө гүйлдэжэ ерээ. Тэдэнэйхин хэдэн сараа тэргэдээ оруулаад, юу-хээгээ ашаад лэ, зөөбэ даа. Эжы бидэ хоёрто үбшэн буха, набтагар соорхой гэр хоёр лэ үлөө. Һэеы гэрээ Тайбас хушуунда абаашажархёод, хоёр хана, хоёр туурга, нэгэ дээбэри, үмдэһэн хубсаһанһаа гадна, эжын хурьган дэгэл болон үлэһэн аяга, табагаа тэргэдээ ашаад, үбшэн бухаяа оруулаад лэ, зоной хойноһоо талхьяа һэмди даа.

Ябажа байтарнай, нэгэ бүһэтэй хүн минии абын хурьган дэгэл үмдэжэрхинхэй, хутагыень баһа зүүжэрхинхэй, гүйлгэжэ ябаба гээшэ. Эжымни хэды дахин дуудажа, оогложо, арай гэжэ тэрээниие зогсоогоод: «Басаганаймни абын дэгэл хутага хоёрынь үгыш?» – гэжэ гуйба даа. Бишье:

«Абымни хутага үгэгты!» - гэн, шурхирса бархирбаб. Тэрэ хүн: «Би ами наһантайгаа хэлсэжэ, хитадһаа буляжа абаа һэм, юундэ гэнтэ байтараа, таанадта үгэхэ хүнбиб?!» – гээд лэ, даб гэхэдэнь, дахин бархиршабаб даа. Тиихэдэмни тэрэ һөөргөө эрьежэ ерээд, абымни хутага үбэр дээрэмни хаяжархёод, оро бодогүй гүйлгэжэ арилаа һэн даа.

Хүн зон Чжян бэй шен гэжэ газарта, нэгэ жаахан балгасай захада тогтоо һэн. Эжы бидэ хоёр гэрэйнгээ хана «наманшалуулаад», нэгэ дээбэриез тохожо, туургаяа дэбдижэ орон болгоод, ойро зуура байбабди. Аюуша гэдэг нэгэ хуряахай хони гаргажа, мяха шанажа, худалдадаг байба. Эжымни хониной гэдэһэ арилгажа борлуулхада, бидэ хоёрто хототой шуһа үгэдэг һэн.

Иимэрхүүгээр хоолложо байтарнай, нэгэ хэды хоногой үнгэрһэн хойно «хүүгэдэй халуун үбшэн дэлгэрбэ» гэлсэбэ даа. Улаан нод (краснуха) гэжэ үбшэн... Зай, бишье, заяа муутай амитан, гэнтэ шэшэржэ даараад лэ, халууржа хэбтэшэбэб. Тэрэ нэгэ үдэр Жалсарай нагаса яаралтай гүйлгэжэ ерээд: «Түргэн лэ хүдэлжэ, зөөжэ үзэл даа. Энэ олон хитадай үбшэн хүүгэдтэмнай халдахань лэ даа», – гэбэ. Эжымни: «Манайш хүн халууршабал даа, хэбтэшэбэ. Таанад зөөгыт даа», – гэхэдэнь, нагаса: «Ай, та хоёрые яажа орхихо гээшэбибди?» – гэбэ. Эжы: «Энэ олон зон байнал дээ. Энэ хэбтэшэһэн хүүгэниие яажа абажа ябахабиб даа. Таанад лэ зөөхөөрөө зөөгты», – гээ һэн ха.

Нагаса намда нэгэ эмшэ ламаһаа обоо эм залажа үгөөд, тэбшэжэ ядаһаар лэ, зөөжэ ябаа һэн ха. Эжы тэрэ эмыень забда залигүй бусалгажа, намда уулгажа байгаа. Манай баруун тээ зэргэлээд байдаг Дашынхи гэжэ айл гурбан басагатай һэн. «Гурбуулаа үбшэлжэ хэбтээ», - гэлсээ даа. Нэгэ үдэр эжымни: «Бурха-ан, хөөрхэй... Баруун айлаймнай гурбан басагадай хоёрынь бурхандаа ябашабал даа. «Мяха эдихэнһээ буруу юумэн болоо» гэнэ. Минии басаган, мяха эдихээ бү яара. Хүсэд һайн болоһон хойноо эдихэшни хаана ошохо һэн бэ?» – гээд, намда шара будаа шанажа эдюулдэг байгаа. Зай, тиигээд лэ эм ууһаар, халуун бууража,

арай гэжэ тэнхэржэ ядажа байтарни, тэндэ байһан бүхы зон Чжян Чжа Ку гэдэг газар уруу зөөбэ. Эжымни тэрэ муу буха, тэргээ худалдаад (үбшэн буха хэды хүрэхэ һэм даа, нэгэ жаа- жуухан мүнгэтэй болоо бээбди даа), Чжян Чжа Ку хотодо нэгэ ута шабар гэртэ орожо, байрлаа һэмди. Бэшэ зомнай хаагуур байгаа юм бэ, бү мэдэ...

Ороһон гэрнай таряашадай хонодог буудал байгаа даа. Тэндэ Арданжабай Дондогойхи гэжэ айл байха, Дулма гэжэ басагатай. Би саг үргэлжэ абаяа һанажа байдаг аад, нэгэ үдэр Дулма абжаада: «Танай абые минии «аба» гэжэ дуудаа һаа, болохо гү?» – гэбэб. Тиихэдэмни Дулма абжаа байжа-байжа энеэһэндэл болоод: «Яаха һэм даа, аба гыш даа, болонол аабза», – гээ һэн ха. Тиигээд лэ тэрэ үдэрһөө хойшо би «аба» гэжэ дуудадаг болобоб. Тэрэ абамнай намайе үбдэг дээрээ һуулгаад:

*Хүринхэн Булгаты тойронхой,
Хүүен байнхай Ономнай.
Хүүеэ Ононой хойморто
Хүрин зандан дасан байна.
Харахан Булгаты тойронхой,
Хааян байнхай Ономнай.
Хааяа Ононой хойморто
Харахан зандан дасан байна, –*

гэхэ мэтын олон дуу дууладаг бэлэй.

Эжымни нэгэ үдэр Лүбсанай Цырен-Доржо гэжэ хүнтэй хөөрэлдөөд, намда ном заалгаха болобо. Нэгэ жэжэхэн тетрадь дээрэ «а, э, и, оо, уу, өө, үү» гэжэ бэшээд, тэрэ багшамни нэгэ-нэгээр дадхаажа уншаа һэн. Би дахаад лэ «а, э, и» гэжэ уншажа байтарни, тархимни үбдэжэ байһан юм, «Оо, уу, өө, үү » гэхэдээ, гэнтэ дээшээ ниидэхэ шэнги болоод лэ, халууршоо гээшэ һэн хаб. «Мүнөөхи ехэ хэжэг үбшэн, хара нүрөө (оспа) хүрэшэбэ», – гэлсээ даа.

Шабар гэрэй газраа тээ һэеы гэрээ барижархиһан Цэдэнэйхи гэжэ айл бии һэн. Тэдэнэй хүбүүн Хэшэгтэ

баһал үбдэшэбэ. Тэрэ гэртэ нэгэ нюдэ муутайхан, хараагаа алдаһан Гунгаа гэжэ ламбагай бии һэн. Тэрэ ламбагаймнай эмшэ лама байгаа. Тэрэ эмшэ ламбагаймнай тан эм залажал байха, залгаа забдагүй. Тэрэ эмыень эжымни бусалгаад, намда уулгажал байгаа. Тэрэ газаахи һеы гэртэй айлай хүбүүндэ эм залажал байха, уулгажал байха. Тиигээд минии халуура-халуурһаар, мэдээгүй болоод: «Аба-а! Би ябаха гэжэ байнаб... Эжы-ы! Ундамни хүрэнэ, уһа!» – гэхэдэ, эжымни уһа уулгаха даа, тиигээд эм бусалгажа намда уулгамсаараа, намайе шангаар тэбэрээд хэбтэхэ даа. Эжынгээ эльгэндэ шанга гэгшээр няалдаһанаа, хаа-яа гүнзэги нүхэнэй эрьээр гүйжэ ябаһанаа, дэгдээд лэ абадаашье ошоһоноо һанахаш даа, тиигээд аба һөөргэмни асаржа табиһан шэнги байха, дээрэ дээрэһээ амилаад, амимни дабхарлаад, сээжэмни бүтүүрээд лэ, мэгдэжэ байһанаа мэдэрхэш даа.

Юрэдөө, долоо гү, али хэды хонообиб, нэгэ хүни бээмни амаршаһан шэнги болоод, унташоо һэн хаб. Эжымни гэнтэ: «Эмээ уу даа», – гэжэ һэрюулжэ байба. Бэе, гарни хуу уһан сүбэрүү, хари, зосоомни уужам болоһон шэнги, эдихэ, уухааршые шэнги һанагдажа байба. Үндыхэ гэхэдэ, яг тэнхээ, шадал үгы даа. Ламбагай: «Энэ басаганшни, шагнажа байхадамни, хүни гэнтэ аминиинь уужаржа, унтаха шэнги болоол даа. Халууниинь газашалшаба бэшэ аа гү? Ньюр, гарынь, бээынь үзэ даа, хуу уһан сүбэрүү болоһон байха даа», – гэбэ. Эжы намайе эльбээд: «Тиимэ, тиимэ», – гээ. Минии нюураа эльбэжэ үзэхэдэ, хуу уһан сүбэрүү. Ламбагай: «Һалхи, гэрэлһээ һэргылэгты, одеял һеыгээр тойруулжа, бүтүү хүшэгэ тата», – гээ һэн. Эжымни тэрэ ёһоорнь гүйсэдхээ. Ньюр, гар үрбэгэнөөд лэ, зохолхошые шэнги. Ламбагай хэлэбэ: «Ньюр, гараа бү маажарай. Соохор нюуртай муухай басаган болошохош. Зон хэлсэхэ бшуу: «Пэй! Санжаа-Ешын басаган яашоо муухай, соохор нюуртай гээшэб? – гэжэ наадалха бшуу даа»... Би муухай соохор нюуртай болохоһоо айжа, шадаха зэргээрээ маажахагүйе оролдохоб. Хушаһан юумэнэйнгээ захаар халта-халта үрэхэб. Үндыхэ тэнхээ гэжэ үгы даа,

гэдэһэн үлдэжэл байһан шэнги. Эжымни сиидэмтэй уһанда талха худхаад уулгаха, эдюулхэ. Тиигээд лэ зоной хэлсэхые шагнахадамни: «Бурха-ан, газаахи хүбүүн энэ хоёр хүүгэд эдэгэхэнь хаш даа. Манайхинай зарим зон энэ үбшөөр үбдэжэ, наһа баражал байна гү даа. Манда хүниие хүдөөлүүлхэ газаршые гэжэ байха бэшэ даа. Аргагүй Жабуун ламбагаймнай үрээл ном уншаад лэ, тэрэ хотын хойто захын нобшо ноохой хаядаг ганга руу хаюулха гээ бшуу даа. Бурха-ан, хэзээш нэгэ тогтоһон бууса газартай болохо зонбибди дээ?» – гэжэ хөөрэлдэжэ байба.

Нэгэ үдэр ута шабар гэртэ байһан зон хуу ябаха болобо янзатай. Мэ гүгэй (Америкын) шажан дэлгэрүүлэгшэ зон томо машинаараа Мони уула абаашаха юм гэнэ. Тэдэнэр дайнай хүйдтэ ороһон арад зондо туһалха юм гэнэ ха. Ламбагай: «Энэ басаганай халууниинь һая газаашалаад, бээнэ аргагүй һула байна, хүл дээрээ бодоһон хойнонь ошохот даа, мүнөө бодожо болохогүй», – гэбэ.

Нэгэ ехэ шабар гэрэй углууда эжытээ хоюулаа үлэшэбэбди даа. Тэдэ зон ябахадаа: «Һайн болоод, амтатай юумэ абажа эдээрэй даа», – гэжэ нэгэ түхэриг бэлэг үтөө һэн. Һайхан сэдхэлтэй абамнишые ябаа даа. Манай байһан тэрэ шабар гэр гудамжа руу хараһан нэгэ жэжэхэн сонхотой байха. Тэрэ сонхоор шагаахадамни, үдэртөө хэды үхэхэн хүниие шиидхэдэгын мэдэгдэхгүй, сагаан хубсаһа үмдэһэн, тархяа сагаан бүдөөр уяһан, уйлажа унжаһан хүнүүд зэбүүн муухай бэшхүүр, бүрээ үлээгээд, томо гэгшын хайрсаг үргэхэн хүнүүд уйлан-хайлан үнгэрхэ. Халуун хэжэг үбшөөр наһа бараһан хүниие мордуулжа байгаа юм гэхэ. Хэдышые хүн үхэхэн байгаа юм, бурхан зайлуул, бү мэдэе.

Минии унтаад һэрихэ бүри ехэ гэгшын яра хальһан доромни обоо сугларшоод, бэеымни адаажа байха. Эжымни намайе сааша-наашань эрьюулжэ байгаад, хэбтэрииемни сзбэрлэхэ даа. Мүнөөхи уһан сүбэрүүмни хатаад, хууража унажа байхань тэрэ. Тархиимни арһан бүхэлээрээ хүндыршоод лэ, нэгэ жэгтэйхэн болошоо ха, хүлхэлзөөд лэ.

Тиихэдэнь эжы нэгэ үдэр үһыемни тойруулаад хайшалжа абажархёо: ялан нюсэгэн тархитай үлэшэбэб. Эжы: «Басаганайм тархида үһэн ургаха даа, ханаагаа бү зобо», - гээ һэн. Хамарайм танаагай хонхорхойдо, жабжадам, хүлэйм тахимда, баруун тохоногтомни нэгэ яра гараад, эдэгэжэ үгэхэгүй, нэгэ нялсагар юумэн байдаг һэн. Нэгэ үдэр Доржо гэжэ хүн бишыхан хайрсагтай тоһон эм асаржа үгэбэ. Тэрээгээрнь энэ-тэрэ яра шархадаа түрхиһөөр байтарни, хуу эдэгээ һэн даа.

Нэгэ үдэр Дэмбэрэлэй Мүнхэ гэжэ хүн маанадта ерээ. Эжы тэрэ хүндэ: «Басаган бидэ хоёр эдихэшье мүнгэгүй болобобди. Энэ шабар гэрэй эзэн хитад бидэ хоёрһоо мүнгэ абахамни гэнэгүй, хари, хаа-яа эдихэ будаа асаржа үгэдэг. Ямаршье һайхан, бурхан сэдхэлтэй зон байдаг юм бэ. Минии аба Ородһоо нааша мордохо үедэ шүрэ хубатай даруулга, алтан туйба, үһэнэй үзүүрэй мүнгэ, шүрэтэй гоёолто, һиихэ зэргын юумэ бааданда хэжэ, таһа боогоод үгэһэн юм. Хайлаар хото морилһон Баншан-богдодо мүргөөд, даруулгаяа үргөөһэм. Үлэһэн хатуу эдээ энэ хурьган дэглэйнгээ энгэртэ хармаангалаад абажа ябаналдээ. Та туйбымни алтые Бээжэн абаашаад, худалдажа, мүнгэн болгожо үгэхэгүй гүт?» – гэбэ. Тэрэ Дэмбэрэлэй Мүнхэ гэжэ хүн: «Долоонуурай тэрьелээн соогуур би малаа туужа гараа һэм. Эхэнэр, хүүгэд, гэр бүлэмни хэдыхэн тэргэтэйгээ Шэнэхээн нютагаа ошохо зониие дахажа хүрэхэн һурагтай. Бурханай абаралаар нютагаа мэндэ хүрэхэн лэ байһай даа... Миниишье мал баһа хуряагдаа ааб даа. Ринчин ноёной сэрэгтэ баригдаад, зүгөө төөриһөөр энэл ябанаб даа. Айл болоходомни, аба, эжымни мантан алтан бэһэлиг зүүлгэжэ үгөө һэн. Тэрээнээ худалдажа, энэл амиды мэндэ ябанаб. Аба, эжы гээшэмнай амиды бурхан лэ байгаа даа, хөөрхэй. Буянгаарнь лэ энэ амиды зон ябана бэшэ гүбди? Зай, би тэрэ эдыешни худалдажа, мүнгэн болгожо үгэхүү даа», – гээ һэн.

Би арай-шамай хүл дээрээ ябаха болобоб. Эжы хото соо нэгэ эмшэ ламада эдээ, сайень шанаха, гэрыень сэбэрлэхэ

ажал хэжэ, бага-сага эдихэ мүнгэ олодог болоо хэн. Тэрэ ламын хажууда нэгэ гоё найхан эхэнэр байдаг хэн. Басаганиинь юм хэн гү, эхэнэрынь юм хэн гү, бү мэдэе.

Зай, иигэжэ байтарнай, нэгэ үдэр Сэбжэд абжаа гэжэ хүнэй нялха үринь халуун хэжэгтэ дайрагдажа гээгдэшоод, хоёр хүхэниинь үбдэшэнхэй, унтаха нойргүй, ядаршанхай, манайда орожо ерээ хэн. Эжымни мэнэгэр хүри улаан болошоһон мээмэйень дабһатай уһаар угаажа, хара сай шабшажа, дабһатай талха зууража шабаһаар байтарнь, тэрэнь хахаржа, эдээрэ шүүһэн гоожоһоор, һүүлдэ тэрэ минии шархын эм түрхихэдэнь, эдэгэжэ найжараа хэн. Удангүй нялха нарай хүүгэнөө үбшэндэ дайруулан алдаад, хүхэёо үбдэшэнэн Дугуймаа абжаа ерээ хэн. Зай, яахаб, хүхыень баһал аргалан заһажа, хайн болгоо хэмди.

Иигээд бидэ хоёр зоболонтойшые хаа, ханитай, хэдыгээрээ бэе бээдээ түшэг боложо, хэды хоноо хэмди. Тиигэнээр байтар, Дэмбэрэлэй Мүнхэ абга туйба худалдаһан мүнгэ асаржа үгөө бэлэй. Эжы абга хоёр тэрэ айлнуудай абжаанарта тус тустань зуун түхэриг үгэхэдөө: «Зай, бултал нютаг орон, түрэл саданарһаа холо зүдэржэ, ядаржа ябаа зон гээшэ аабзабди даа. Абынгаа буянһаа, багашые хаань, таанадтаяа хубаалдабабди даа», – гэжэ тэдээнине баярлуулаа хэн.

Нэгэ үдэр «Чжян Чжа Ку хотодо үлэнэн буряадуудые Мони уула абаашихань» гэжэ дуулгаһаар, нэгэ абга манайда ерэбэ. Эжы бидэ хоёр нэгэ хэды буряад зонтой, тэрэ абжаанартай сугтаа богонихон үндэр алаг хамартай, томо сахаригтай машинада һуубабди. Машина гээшэ үхэр тэргэтэймнай сасуулхаар бэшэ түргэн унаа байшаба. Уула хада эрьелдээд лэ үлэнэн шэнги байгаа. Моно уула гэжэ газарта хүрөөбди. Энэ Моно уулын үбэртэ томо- томо ногоон шобогор оройтой, тэбхэр туургатай майхануудта манай буряадууд хэды-хэды айлнуудаар сугтаа нэгэ майханда орожо байгаа хэн. Бултал тэрэ дайн үймөөндэ гэр бараагаа, хүрэнгэ зөөриёо һүйдхэжэ алдаһан зон байгаалди даа. Бидэ нэгэ майханда ороо хэмди.

Үглөөдэрынъ би эртэхэн бодоод, намтай сасуу Даша-Дугар гэжэ хүбүүнтэй суг, нэгэ тэгшэхэнээр зогсоод, дуу дуулажа байһан хүүгэдые һонирхон харахаяа, тэдээн тээшэ гүйлдэжэ ошобобди. Эгээл томонь, хорёод наһатай юм гү гэхээр, багань найма-юһэтэй юм гү гэхээр, бурханай магтаал татажа байба.

*Тэгүүншэлэн ерэгшэдэй бэетэй,
Түгэс номын алдар гэгээнтэй,
Тугуулагсан Шэгэмүүни, тандаа
Тододхагсан санал эээр мүргөөмү.
Арьяа баала, ум маани бадмай хум,
Арьяа баала, ум маани бадмай хум.*

*Бадмараагын улаан, сагаан үнгэтэй,
Мотор дагаан эрдэнийн хонхо баригсан,
Үхэлгүй насанай шэди үгэгшэ
Юсэн ехэ Аюуша дагаан мүргөөмү.
Арьяа баала, ум маани бадмай хум,
Арьяа баала ум маани бадмай хум...*

Хажуудань нэгэ бургааһа бариһан хүн, зүүн гараа нюргандаа үргэлөөд, томоотойхоноор алхална. «Энэнь - Санжын Даржаа гээшэ, багша хүн», – гэжэ Даша-Дугар намда аалихан хэлэбэ.

Дайн дажарһаа бутаржа үлэхэн буряад зон эндэ-тэндэ түр зуурашье һаа тогтоходоо, һургуули байгуулаад, залуу зоноо номдо һургадаг байгаа. Эндэ сугларжа, бурханай магтаал, маани татаад, һүүлээрнь номоо үзэдэг байгаа юм. Даша-Дугар бидэ хоёр тэрэ бургааһа бариһан багшаһаань айгаад, майхандаа бусаа һэмди.

Үдэ болохо үедэ хүн зон нэгэ майханай үүдэндэ сугларба. Үндэр бэетэй, томо гэдэхэтэй, сонхигор шара шарайтай, хонхогор хүхэ нюдэтэй, хальбагар хурса хамартай нэгэ эрэ хүн, хажуудань мүн лэ үндэршэг хамартай хэды эрэшүүл, баһа иимэрхүү шарайтай хэды эхэнэр байба. Манайхинай

нэгэ хүн тэдэ зоной хажууда ошожо: «Эдэнэр хадаа Мэ гүтэй Иисус номтон дайнда үрэгдэһэн зондо туһа хүргэжэ ябана. Мандашье мүн туһа хүргэжэ, гэргүй болоһон зондо иимэ майхангуудые барижа үгөө. Эдихэ будаа, талха, хубсаһа хунаршье хүртөөнэ», – гэн, хүнэй нэрэ дурдажа байгаад лэ, малгайгаараа даллаха юм. Дуудагдаһан хүн хажуудань ошожо, үгэһэн юумыень абана. Эжы бидэ хоёрто плати, үндэр һүеытэй шаахай, ногоон үнгэтэй нэгэ хүнжэл, баһа нэгэ жаа талхан, будаа хүртөө. Мандаа ехэл туһа болоо һэн даа. Эжымни шаахайн үндэр һүеыень булга сохижорхёод, хүлдөө тааруулжа үмдөө һэн.

Энээнэй һүүлээр нэгэ үдэр Жалсарай нагаса ерэжэ, сар тэргээр мание Мони уулын арада, Халюута гэжэ газарта оршодог гэртээ абашаа. Ошоходомнай, Нордоб абжаа баһал томо гуулин шанагаа баряад, хүн зоние эдеэлүүлжэ байба. Дугуймаа дүүхэймни харагданагүй. Жаргал абжаагай хоёр жаа хүүгэдшье баһа харагданагүй. Ехэ ахай Ошорнима Шэнэхээндээ байха үе сагтаа сүмэдэ хубараг һууһан аад лэ, Дабаагай Шадаб гэжэ ламбайгада шаби болоод, тэрэ ламбагайе дахаад, Лабарин дасанда ламын номдо һурахаар ошоо юм ха. Бага ахай Батажаргал нам шэнги халуун үбшэндэ дайрагдаад, нюурын барзагар соохор боложо эдэгэһэн байба. Жаргал абжаагай хоёр жаахан хүүгэд тэрэ халуун үбшэһнөө наһа бараа... Зай, жаахан Дугуймаа дүүхэймни яаһан гээшэб гэхэдэ: «Дабаагай Дагбынхи гэжэ айлда үри болгожо үгөөлди даа. Дагба гээшэ үнөөхи Ринчинэй Ородто тушаагдаха гэхэн хүнэй орондо тушаагдаа, ганса басаганиинь халуун үбшэндэ нэрбэгдээ. Балсан абжаа түрхэм аба, эжытээ уйдажа гашуудаад, яашье мүрөө олонгүй, мэгдэжэ байхадань, хайрлаад, Дугуймаа басагаяа үгөөлди даа. Хари газарта хани нүхэдөө дэмжэжэ ябаха юм бэшэ гү, буян лэ болоно ааб даа. Тэрэмнай мүнөө Дугуймаа бэшэ, Шулуунбаатар гэжэ нэрэтэй, тэрэ зүүн добын саадахи утаа гаража байгша айлай басаган болоол даа», – гэбэ.

Би суг наадаха хүнгүй болобоб гэжэ ехэтэ халаглаа һэм...

Эб хамтын нам засагай сэрэг 1947 оной 6 һарада

Долоонуур, Шанда гол хоёрой оршондо тогтожо, муу хэрэг хэжэ байһан Ринчин-Доржын бүлэгтэй тэмсэл хэжэ, ехэ хэһэгыень усадхаа. Буряадуудай зариманиинь тэрьелжэ, угы болоо. Тиигээд тэндэ үлэнхэй эд зөөригүй, гэр малгүй, ажал хэхэ шадалаар бага болоһон наһатай үбгэд, хүгшэд, эхэнэр болон хүүгэд мэтэ хүн зониие (700 гаран хүниие) Шэнэхээн нютагтань хүргэжэ үгэһэн байгаа. Шэнэхээн нютагайхид тэрэ үедэ Японой дарлалта-мүлжэлгэһөө һаяхан мултараад, ухаангүй ехэ дэгжэжэ, һайжараагүй байбашье, һая ерэһэн зонтоёо аяга сай, адха будаагаа хубаалдажа, хубсаһа хунар, хоол хүнэһөөр түһалжа, гэр бараандаа оруулжа, гэдэһэ садхалан, мүр бүтэн үбэлжүүлээ бэлэй. Тиигээд ури унажа дулаархадань, тэдэ ошоһон зонууд баһал шадал шадалаараа Баруун, Зүүн Барга хошуунаар таража, барга аха дүүнэрэйнгээ мал ажалда оролсожо, богонихон хугасаа соо мал, адууһатай, гэр, бараатай болоо һэн.

АБЫН ЗАХЯАГААР МҮРГЭЛЭЙ ОРОН УРУУ ОШОЛГО

Нэгэ үдэр, мүнөө ханахадамни, 1948 ондо Аюуша хуряахай абга лама (минии эжын үеэлэ хуряахай хамган басаган хоёртоёо дайн үймөөнэй үедэ таһаршаһан юм, тэдэнь Шэнэхээн нютагаа ошоһон байгаа) Аррандал-Галдан гэжэ бүхэтэр нюргатай лама хоёр Лабарин ошожо, мүргэл хэхэ болоходоо, эжы бидэ хоёрһоо: «Аян замай хани болохо гүт?» - гэжэ хураа. Эжымни «дагшан мүргэлэй орон нютаг Лабарин, Гүмбүмдэ мүргэхэ аяын олдoo һаань, мүргэжэ, буян хэжэ үзөөрэй, басагандaa ном бэшэг хургаарай» гэхэн абымни хоёр захяаень ханаад, Лабарин уруу аялан ошохые зүбшөөгөө хэн ха.

Жалсарай нагасатанһаа дахин халаха болобобди даа. Дугуймаагай эжы Нордоб абжаа харгын хүнэһэн гээд лэ мяха шанажа, бообо шаража, мордуулаа гээшэ хэн ха мание. Галдан лама арбаад үхэртэй, арбаад хонитой байһан хадаа, тэдээнээ ябагаар туужа ошоо хэн. Намайе хаа-яа оро дэбдихэр ашаһан сарай нюрган дээрэ хуулгажа, хүлымни амаруулдаг хэн. Үглөөгүүр эртэ үнeэ һаажа, хүтэй сай уужа, эдeэ хоол эдeэд, саашаа ябадаг хэмди. Эжымни хонохо бүхэндөө, гуталайнгаа түриидэ жэжэхэн нүхэ гаргажа, тэмдэг хэдэг хэн.

Яба-ябаһаар, нэгэ үдэр, үдын наранаар, Лобон Шинбэ гэжэ мүргэлэй орон байха ёһотой юм гээд лэ, нэгэ уулын оройһоо доошоо буухадаа, шулуун хабсагайтай хүнды руу орошоо хэмди. Хүндын хоёр хажуугаар олон нүхэтэй

үндэр хада шулуун, хабсагай ёрбойно. Хүнды өөдэ шэрүүн халхин хүхинэжэ шууяна. Жэжэ хайр шулуун нюдэ, нюургүй шэрбэжэ, шулага- нюлага болгохоһоо наагуур сохино; нюураа бүтүүлээд, гэдэргээ сухарядшые үзэнэбди. Газар хороохогүй мүртөө, торожо унанашыебди. Эсээд-сусаад ябаһан намайе нэгэ номгон сарай нюрган дээрэ буруу харуулаад һуулгаба. Тиихэдэнь би саг зуура соо сарай нюрганда няалдаад, нойрмогложо, зүүдэлжэ ябабаб... халхиншые намдажа, оройшые болоһон байгаа. Хүндын адагай нэгэ уулын бооридо хүрэжэ, амарбабди.

«Муу амитадта мянган бурхан тохёолдохо» гэгшэдэл, нэгэ моритой монгол хүрэжэ ерээд: «Хайшаа аялжа ябаһан зомта?» – гэжэ һонирхобо. Тиихэдэнь хуряахаймнай: «Бидэ Лабарин сүмэ мүргэхөөр ябажа байнабди. Мүнөөдэр Лобон Шинбэдэ мүргэхэ гэхэн аад, замдаа төөрёод, баруун талаарнь орошобо хабди даа», – гэбэ. Тэрэ моритой хүн: «Һайн амаржа хонооройгты. Саашадаа Тэнгэри элһэндэ хүрэхэт даа. Би эртэ ерэжэ, харгыетнай заажа үгүүжэб... Аа, энээхэн зүүн тээ уһатай худаг байха. Мал унаагаа уһалаарайгты», – гээд ябашоо. «Яагаашые һайхан, бурхан сэдхэлтэй хүн бэ» гэлсээд лэ, зааһан шэглэлээрнь ошожо, үхэр малаа уһалаабди. Би эжынгээ үбэртэ шургаад лэ, унташоо бэлэйб. Үглөөгүүр эртэ мүнөөхи моритой хүмнай нэгэ гүзээтэй айраг асараад: «Халуун наранда элһэн губи туйлахада, һайн ундан юм дээ, энээниие уугаарайгты харгыдаа», – гэбэ. Тэдэнэй худагһаа малаа уһалаад, баһа уһа энэ-тэрэ юумэн соогоо һабалжа хээд, саашаа ябахата, зурыжа байһан харгышые харагданагүй, байн-байн тэмээнэй хоргооһон дайралдаха юм. Тэрэнь лэ маанадта харгы болоно. Тэрэ хүмнай тэнгэрийн хаяа ажаглаад: «Энэ хоёр үдэр халхин хүдэлхэгүй бэшэ аабы даа. Аян харгыдаа һайн ябажа, һанаһан хэрэгээ бүтээгээрэйгты», – гэжэ хэлээд, ерэхэн тээшээ ябашаба.

Бидэ заха хүбөөгүй ехэ элһэн уруу орожо, тэмээнэй хоргооһо дахаад ябанабди. Урагшаа жүдхэжэ алхахата, хүл һард гээд лэ хойшоо һолжорхо юм. Нэгэ элһэн уула арайхан

гэжэ дабахадашни, саанань хэмжээ хизагааргүй элһэн уула жэрылдээд лэ, шаргалтан харагдана. Тархи дээрэһээмнай халуун наран төөнэнэ, дороһоо бусалма халуун элһэн шарана. Улаагша үнөөнэй тугал байн-байн элһэн дээрэ хэбтээд, аахилан мөөрэнэ. Минишье хэбтэхэ дуран хүрэшэнэ. Бага амаржа абаад, айрагаа аягалаад, уунабди. Һайхан, амтатай гээшэнь аргагүй!.. Элһэ малтаад орхиходо, шииг даабарилна. Тэрээниие сабиргайдаа няжа, бага һэрюүсэһэн шэнги болонобди. Саашаа замаа үргэлжэлүүлэн ябанабди дээ. Хонид мааралдана, улаан тугал байн-байн мөөрэнэ. Намайе үнөөхил үхэрэй нюрган дээрэ һуулгаба. Дээрэһээ наран, доороһоо элһэн... Халууниинь гэжэ-э... үзэл дүрсэгүй даа, амидыгаар болошохоёо байгаа зон юм гүбди гэжэ һанахаар... Нараншье жаргаха тээшээ боложо, һэрюү татаба даа... Нэгэ эрмэгтэһэн элһэн уулын хормойдо хонобобди...

«Үүрэй сагаан толоноор бодожо, һэрюун дээрэ ябая» гэжэ хэлсээ һэмди. Үглөөгүүр бодон гэхэдэ, хүйтэн гээшэнь; үсэгэлдэрэй халуун хайшаа орошоо юм?.. Тиин нилээд холо ябаад байтарнай, наран дээрэ гаража, халуун эхилбэ даа. Урагшаа жүдхэн алхахада, хүл гэдэг урда мэтэ һөөргөө холжорхо юм. Тиигээд лэ халуун наранда, хуурай элһэндэ төөнүүлһээр ябатарнай, тэрэ саана холо хада уула харагдаһан шэнги... Али зэрэлгээн юм гү? Нуур сөөрэмшье харагдаһан шэнги, хүхэрһэншье шэнги... Маанадай баярлаһан тухай хэлэһэнэйшье үлүү ааб даа. Үдэшын нарантай урилдаад, арай-шамай гэжэ элһэнһээ гараббди...

Үглөөдэрынэ эртэ замда гарахада, һэрюүхэн байба. Элбэг уһаншье үгы даа. Модон, үбһэншье хомор, шара шоройтой хада уула үргэлжэлнэ. Нэгэ үндэрхэн газарта амаржа, ябаһан харгыгаа эрьежэ харахадамнай, тэнгэри тулама хуаа тооһон лэ манарна. Наран улаан бүмбэгэ шэнгээр хаа-яа харагдаад, далда ороно... «Ай, бурхан! Бурханай хайраар энэ элһэн шуурганһаа мултарба хабди даа», - гэлсэнэ хүнүүд.

Үхэрнүүд харгы руугаа хадын боориин абар-табар ногоо шэмхэлэн жүдхэхэдөө, томо нүхэнэй оёорто сугларһан

үбһэн уруу улынэ. Би сар унаад ябажа байһан хадаа, нүхэнэй эрмэг уруу тэрээнэйнгээ тонгойходонь, айжа: «Эжы-ы! Би унабалби, абыт!» – гэжэ бархирнаб. Бүхэтэр Галдан лама: «Амиды ороолон! Бү уйла гэнэб. Шэхэнэй шиир таһалнаш, тэрэ нүхэ рууш түлхижэрхиһэйб шамайе!» – гээд, гажанхай модон тулуураа ёдогошуулна. Тиихэдэнь би үнэн түлхюулшэхээ байһан хүн шэнги улам шангаар бархирнаб. Эжымни нюдөөрөө дүүрэн уһа гүйлгэжэ, намайе сарай нюрган дээрэһээ абажа буулгаад, гарһаамни хүтэлнэ.

Эжы хуушан гуталайнгаа түриигөөр оёжо бүтээһэн бишыхан сумаатай һэн, тэрээн соогоо зүү, хурабша, утаһа шүрбэһэ, шүбгэ, абымни модон хуйтай, һур ооһортой хутага хээд ябадаг юм. Нэгэ үдэр айлай хаяһан нобшоһоо жалжагы болотор үмдэгдэһэн шаахайн ула абажа, минии гутал уллаа һэн. Тэрэ гуталаймни ула дууһажа байһан шэнги, хайр шулуу гэшхэхэдэ, тэрэл шэгээрээ тобойхонь мэдэгдэнэ, хүлымни үбдэхөөнэ.

Хэдэн үдэрэй туршада бартаа хадын забһараар аялжа ябатарнай, нэгэ үдэр сээл ногоон ургасатай газар дайралдажа, зарим үхэрнүүд амтархан зулгаажэ эдинэ; нүгөө зриманиинь нэгэ-хоёр юмэ зулгаажэ үнэрдөөд, эдихээ болишоно. Хонид, юрэдөө, эдихэ янзагүй... Оройшог болоходо, үхэрнүүд ногооноор шэшэжэ эхилбэ, яг лэуһанай гоожоһон шэнгээр... Юун болобоб гэхэдэ, мүнөөхи ногоон үбһэмнай хорон байгаа бшуу. Нэгэ тосхоной захада хүрэжэ, нэгэ хонийо булгалжа, нүгөө хэдыень худалдахаяа һанаа юм гү, яагаа юм, нэгэ хүн туугаад ябашаба. Хониной шуһа, гэдэһэ, мяха шанажа эдеэлбэбди; хуряахай лама хоёр үхэрнүүдтэ талха зууража эдюулнэ, шэнгэн юмэ шудхана. Эжымни хониной мяха хууража, харгы замайнгаа хүнэһэ бэлдэнэ.

Томо зоной хэлсэһээр, үхэрэй хорото шэшэһэнэй һайн болотор нилээд саг хэрэгтэй болохо юм ха, тиимэһээ даб дээрээ саашаа ябажа шадахагүй зон хабди. Хэды үдэр үнгэрбэшье, үхэр шэшэһэн зандаа... Аюуша хуряахай

тосхоной нэгэ хүнтэй танилсажа, абга ламбагайгаа үхэртэйнэ тэдэнэйдэ суг орхихо гэжэ хэлсэбэ. Бидэ гурбуулан ябаха болобобди. Теэд хуряахай хэлэшье хайн мэдэхэгүй, газаршые мэдэхэгүй хүн лэ дээ.

Нэгэ үдэр баруун тээһээ тэмээ хүтэлһэн лама янзын хүнэй харгыгаар наашаа ерэжэ ябахыень хараад, хуряахай урдаһаань угтажа ошомсоороо, дахуулаад ерэбэ. Ээ, манайхинай буряад, Моноо Цыренжаб гэдэг ламбагай: «Борогшон Шадабайхиние угтахаар ябажа байтарни, таанад дайралдашабат», – гэжэ ушараа хэлэбэ. Хуряахай тэрэ ламбагайда: «Борын Шадабайхи гээшэ тэмээн ашаатай Гүмбүм орохо гэжэ манайхиһаа холо урда мордоо хэн», – гэбэ. Тиихэдэнь ламбагай: «Заа, заа... Тэдэнэй үни ябаа хадань, би Лабаринаа бусахам даа», – гэбэ. «Тиигээ хаа, бидэ харгы мэдэхэгүй байнабди, хайн хүн ханаагаар гэдэг, маанадтай ябалсагты», – гэбэ хуряахай. Тэрэ ламбагай тэмээгээ хүнэйдэ орхижо, хуряахай, эжы, би гээд дүрбүүлээ аянда мордобобди даа. Эжымни дэбдихэрээ, һэеыгээ, хурьган дэгэлээ, эдихэ хүнэһөө үргэлөөд ябаха болобо. Минии: «Эжы, би юу үргэлхэмни бэ?» – гэхэдэ: «Ши бэеэл абажа ябажа шада, тиигэбэлшни эрхим хайн болохо», – гээд, тархиимни эльбээ хэн.

Харгы руугаа амарха гү, али хоноходоо, холын холо Буряад оронһоо түбэд номдо һурахаар ламбагай, хубарагуудай Лабарин, Гүмбүм, саашалаад һаса хүрэтэр ябадаг тухайнь үльгэр мэтэ һонин ушарнууд тухай Цыренжаб ламбагаймнай хөөрэхэ юм... «Тэрэ манай ябадаг харгы тухай хөөрэхэ болоо хаа, эндэһээ Лабарин хүрэхэнь богонихон аян лэ даа... Илгаань гэхэдэ, бидэ мүнөө хүлөөрөө ябажа байнабди. Һаса ошохо харгыда гарахадаа, заримдаа хада хабсагайн шулуунһаа гараараа баряад, хүлөөрөө халта-халта шулуунай ёрбогор үзүүрыень гэшхээд ябадаг юм. Хүл, гарай тулга алдагдаал хаа, тэрэл хабсагайн оёор уруу ниса унахаб гэжэ мэдэ. Тиигээшые хаа, бурхан хаража, бурхандаа зальбаржа, маани, мэгзэмээ уншаад ябахада, тэрэ бартаашни туйлагдадаг лэ байһан даа», – гэжэ тэрэнэй

хөөрэхэдэнь, зосоомни хүйтэ урьяһан шэнги болоошые хаань, тэрэ ламбагай тон ехэ эрдэм шудалһан хүн шэнгээр намда ханагдаа бэлэй.

Ламбагай нэгэ тэмдэгтэй газар тээшэ заажа: «Тэрээ тэрэ газарта хүрэхэдөө амархабди, амтатайхан мяхаяа эдижэ, ундаяа уухабди, тэсэжэл үзөөрэй, хугаа», – гээ һэн намда. Тэрэ газартань хүрэхэдөө, нээрээшые, амаржа, аян зам тухай үльгэрлэн хөөрэлдэжэ, дабһалжа шанаһан амтатайхан мяхаяа эдижэ, ундаһаа һэмди.

Эндэхи шарабтар шоройтой эгсэ хада уулын энгэрые тэгшэлжэ үүдэ гаргаад, гэр болгон һуужа байдаг айлнууд дайралдана. Тэдэнэй томохон хүүгэд салдага нюсэгэн аад, маанадые гайхан хаража зогсоно. Бидэшые баһа гайханабди. Хада уула улам лэ үндэр бартаа болоно. Тэрэ ехэ уулын забһарта байрлаһан Лан Чжу хото хүрэжэ, үдэшин наранаар хотын заха гараха шэнги болобобди. Хүн зон олон, машинашые баһа олон, тэргэ жүдхэхэн хүнүүд тэргэдээ хүниие һуулгажархёод, хүлһөө дуһалуулан шогшожо ябаха юм. Тэргэ дээрэхи хүниинь мидайжа һуушанхай ябана... Элжэгэн тэргэ харагдана, хүнэй түлхижэ ябадаг тэргэшые баһа харагдаха юм, – зүндөө олон лэ юумэн бузаганалдана. Бүһэтэй хүнүүд сагаан малгай үмдэнхэй, эхэнэрнүүд хара пулаадаар толгойгоо боогоод, амаяа бүглөөд ябана... Бидэ хотын захада хоноод, саашаа ябаабди...

Нэгэтэ оройхон болоходо, жаахан тосхондо хонолго бэдэржэ ябатарнай, нэгэ хүн гараараа урагшань заажа, хоолойгоо хүндэлэн отолхо дүрэ үзүүлнэ. «Баруун тээшээ ябагты» гэжэ зангана хэбэртэй. Цыренжаб ламбагай: «Эндэ хоноходо, аймшагтай, дээрмэ бии. Баруун тээшээ ябажа үзэгты. Хүдөө хоноо һаа, дээрэ гэжэ ойлгуулна хал даа», – гэбэ... Һүниндөө баруун тээшээ ябаад лэ, нэгэ хадын энгэртэ, үндэр газарта хоноо һэмди. Бэшэ яахабши? Би, газарта һуумсаараа, ара тээшээ хэбтээд, унташоо һэн хаб. Эртэ үглөөгүүр һэрхэхэдэмни: «Тэрэ тосхондо бүхэли һүниндөө хашхараан-хуугайлаан, һүйд боложо хоноол даа. Бидэ хуу унтахатай, болихотой хонообди. Тэрэ хүн

зүб лэ тэндэһээ маанадые ябуулаа. Үдэр болоходо, тэрэ муухай абьяан намдаа», – гэжэ эжы хөөрөө һэн.

Саашаа аян замаа үргэлжэлүүлжэ, хадын нүхэн харгыгаар ябахадаа, энэ хада уулые юугээр нүхэлдэг юм ааб гэжэ гайхахаар. Зарим хадын хажуу талаар нэгэ хүнэй хүлэй багтаха субасаар хубарижа ябаабди. Лүшүү гэжэ ехэ гол гаталбабди. Олон хүнүүдые хуулгаһан нэгэ онгосые голой наада, саада эрьедэнь уяжа бүхэлһэн түмэр утаһаар нэгэ томо хүн бүхы хүсөөрөө татаад, саада эрьедэнь гарашаха юм... Зай, бидэ онгосоһоо буужа, харгыдаа нэгэ хитад айлда уһа ууха гэжэ хүрэхэдэмнай, шүмбэгэрхэн жаахан хүлтэй хоёр хүгшэд газаань хөөрэлдэжэ хууба. Гэртэнь ороходомнай, үһөө ара тээшэнь сэбэрхэнээр гүрэжэрхиһэн басаган манда уһа хэжэ үгөөд, томо тогоон сооһоо нэгэ улаан хартаабха гаргажа, хабтагар набшаһанда орёогоод, минии хормой доро хээд, газашань хургаараа заажа, гараа һэжэнэ. Газаа хууһан хоёр наһатанда «бү харуула» гэнэ гү даа гэжэ һанахаар. Би дохижо мүргөөд лэ, халуун хартаабхыень хормойгоороо орёожо баряад, газашаа гарабаб. Тээ саанахана ошоод, халуун хартаабхаяа эдибэбди даа. Ай, амтатай гээшэнь даа!..

Баһа нэгэ үдэр нэгэ тосхоной захата амаржа хуубабди. Хоёр эжинэр манай хажуугаар гарахадаа, гайхаһан хэбэр үзүүлэн хараад, саашаа ябашаба. Удааншые болонгүй, шэрэмэл улатай нэгэ бүд шаахай намда асаржа үгэбэ. Бидэ ехэл баярлажа, хоёр гараараа наманшалжа, доро дохин мүргэбэбди. Эжымни: «Ута наһа наһалжа, удаан жаргаарайгты», – гэжэ юрөөбэ. Тэдэ ойлгохошыегүй һаа, баһа баярлаа гэжэ тухайлбабди. Юуб гэхэдэ, хоёр гараа хабсаржа, энеэбхилээ һэн. Тэрэ шаахайень үмдөөд гүйхэдэмни, хүнгэн гээшэнь!..

Үшөө нэгэ үдэр ерэбэ даа. Мүнөө үндэр хабсагайта хада өөдэ абирһаар, гүнзэгы хабшалаар доошоо харахада, уһан урдажа байна. Хоёр хабшал хадын хоорондо бүхэлжэ торгоһон гэнжэ дээгүүр эндэ-тэндэ хэды хабтагай табигданхай байна. Тэрээн дээгүүр саада эрьедэнь гараха

хэрэгтэй юм ха. Цыренжаб ламбагаймнай түрүүлээд ябаба, бидэнэй хойноһоонь һубарилдан гэшхэлхэдэ, дүүжэндэһэн гэнжын дээшэ-доошоо хүдэлхэдэнь, аягүй гээшэнь. Доромнай түргэн горхон шулуу сохилон сагаалхина, шааян хүүенэ. Би эжыһээ таһа зууралдаад, маани уншаһаар, ойро-ойрохоно хүлөө табиһаар лэ, дүнгэн-данган саада эрмэгтэнь гарашабаб.

Бидэ заримдаа найхан сэдхэлтэй хитад айлда хоножо, хаа-яа хада бартаагай забһараар хоножо ябаһаар, нэгэ үдэр, хада уулын улам үндэр байгаашье һаань, үбһэ ногоотой, ой модотой газараар ябажа эхилбэбди. Хада дээгүүр тархидаа һамбайтай, хүзүү, һээрын дэлһэтэй, гэдэһэн, дүрбэн хүлэйн хоорондуур һаглагар ута үһэтэй үхэрнүүд бэлшэнэ, һүүлыншые гэжэ нарбагар. Энээниие һарлаг үхэр гэжэ нэрлэхэ байна... Ута хамсытай хүлхэгэр арһан дэгэлээ хөөргэлжэ бүһэлөөд, баруун гараа һугалдаргалжархиһан хүдэр хара хүнүүд хаа-яа харагдана. Энэ Тангад газар гээшэ... Тангадай газар хүрбэ гээшэбди. Һарлаг үхэрнүүдэй эзэниинь бүдүүн хоолойгоор хашхараад лэ, хоёр ута ооһорой дунда нимгэн хабтагар арһа бэхилээд, тэрээн соогоо үхэрэй баабхайн шэнээн шулуу хэжэ, һэршэгэнэтэр эрьюулээд табижархихадань, тэрэнь хүсэтэйгөөр шэнхинэн дэгдэшэдэг юм ха. Һарлагууд тэрэ абяа дуулахадаа, һүүлээ һагсалзуулһаар, доошоо буужа һурашанхай.

Холын үндэр һарьдагууд мүнгэн дуулгаар ялархадаа, һүрөөтэйгөөр харагдана. Хадын хүндэдэ хаа-яа ямаан шэнги һүүлтэй, төө ута үһэтэй хонид бэлшэжэ ябаха юм... Саншуу гэжэ голой хойто хабсагайн энгэрээр гараһан нариихан субаса харгыгаар, олон үдэр үнгэргэн, һубарилдажа ябабабди.

Нэгэтэ үдэр, баруун зүгтэ, нэгэ тобогор шара гэрэл сасаржа, ябаһаар байтар, томо болон харагдаба. Би һэмээхэн: «Тэрэ Лабарин гээшэмнай, тэрэ мүргэлэймнай орон ойртожо байгаа бэшэ юм гү?» – гэжэ ламбагайһаа һурабаб. Тиихэдэмни: «Ээ, үшөө үды, гурба хонохобди», – гэбэ. Гурбан хоногыше үнгэрбэ даа. Тиигэһээр үшөө олон

ялагар юумэн, томо-томо хүри улаан гэрнүүд элихэнээр харагдадаг болобо. «Өө, Лабарин дасан хүрбэ хабди?» – гэлсэнэбди бултадаа... «Зай, тэрэ ялагараар харагдадаг юумэн алтан ганжар гээшэ. Тэрэ улаабар, хүрин үнгэтэйн сүмэ, хиидүүд гээшэ. Тэрээнһээ наашаа харагдадаг набтагар шара гэрнүүд Таһархай таваа гээшэ... Тэрэ «таваа» гээшэнь... анхандаа... табан гэр байһан юумэл даа. Тэндэ арад зон байрладаг һэн. Табан гэр хадань, тэрээниие «Таһархай таваа» гэжэ нэрлэһэн. Мүнөө олон гэр болоо», – гэжэ ламбагай ойлгуулба.

«Зай, иигээд зориһон газартаа хүрбэбди» гэжэ бодоһонһоо юм гү, би холоһон хүлөөшье мартажархинхай, хүл хүнгэдөөд ябанаб. Удангүй шабар гэрнүүдтэ хүрбэбди. Ламбагаймнай эжы бидэ хоёрые Мэдэг абгайда хүргэбэ. Дабаагай Мэдэг абгай, Гармын Үржэнэй һамган, Шэмэд абжаа Санжадмаа абжаа хоёр басагадтаяа эндэ ерээд байгаа.

Гармын Үржэн гээшэ Японой унахада, Зүблэлтэ гүрэнэй сэрэгтэ бээ тушаагаад, хойшоо Ород ошоһон гэхэ. Мэдэг абгай аха болохо Дабаагай Шадаб ламбагайн үгөөр түргэн буян хэхээ эндэ ерэлһэн байгаа, хоёр басагадаа дахуулжа. Зай, иигээд «төөрижэ ябаһаар, түрхэмөө олобо» гээшэбди. Эжымнай Мэдэг абгайда харганын басаган ушартайдаа нагаса абгайнь болодог юм. Бидэнэй орожо ерэхэдэ, абгаймнай яг һайхан шарбин шаража байгаа һэн. Тиигэжэ бидэ «хүлгүй хүхижэ, хүзүүгүй гунхаба» һэн хабди. Хубсаһа хунараа угаажа, хирэ буртагнаа халажа, гэдэлһээ садажа, ундаа харяжа даа, һайса амараа һэмди.

«Бидэ Халюутаһаа намарай эхин һарын 12-то наашаа зорижо гараа һэмди. Мүнөөдэршни намарай һүүл һарын 14 бэшэ гү?» – гэжэ эжы лаблаба. Тиихэдэнь гуталайнгаа түрийдэ тэмдэг табиһанаа тоолоходомни, 62 үдэр соо замда ябаһан болобобди. «Бидэ Цыренжаб ламбагайтай уулзаһанһаа хойшо ехэ шумуухан ябаабди. Гэбэшье, замдаа төөрихэ, өөдэ, уруугаа ябаха даа, эндэ- тэндэ элдэб шалтагаар хонохо даа гэхэ мэтэ үдэр, хоногууд олон байгаа.

Зам зуурамнай манда олон үндэһэ яһатан ехэл туһа хүргөө даа, хөөрхы, бурханай хайра гээд лэ, эжы, абын буян байгаа гээбы даа», – гэжэ эжымни баяраа мэдүүлбэ.

Үглөөдэрынэ эртэ бодожо, абгай, абжаанарые дахажа, алтан ганжар яларуулһан олон сүмэ, дасанда мүргэбэбди. Тэрэ үдэр, намарай һүүл һарын 15-да, эхэнэр, эрэгүй олон мүргэлшэд байгаа һэн. 14–15 наһанһаа дээшээ эхэнэр зон гороогой харгын зосоо ородоггүй байба.

Ехэ гол дуганда хурал хурагдажа байба. Тоогүй олон ламанар гол дугангай үүдэнэй баруун, зүүн жэгүүртэ гуталаа хүлөөрөө һугалжархёод, хүл нюсэгөөр дуган уруу орожо, жабдан дээрэ дабшалаад һууна. Ойро зуурахана обоо гутал сугларшаба. Һүүлдэнь дуганһаа гараха үедөө өөрынгөө гутал яажа танижа үмдэдэг юм бэ гэхээр. Хуралай эхилхэдэ, бидэ дуганда орожо, нара зүб тойрожо мүргэбэбди... Олон ламанарай нэгэ жэгдээр уншахада, хэнгэрэг сангай дуу, хонхо, дамаариин дуу, бүрээ, бэшхүүрэй дуу шагнахада, гоёшье гээшэнь!.. Дундуурнь үндэр шасар малгайтай, үргэн мүртэй, ехэмсэг гоё шаби хубсаһатай ламын дүрбэлжэһэн тулгуураараа «нир-няр» гэтэр наярүүлхада, үнэхөөрөө, хүртэйшье, аймшагтайшье шэнгээр һанагдана. Түмэн, мянган зулын туяа гэрэлдэ бурханай болон субаргын алта, мүнгөөр бүтээгдэһэн дүрэнүүд ялархадаа, гайхамшаг гоё байгаа һэн. Үнгэ бүриин мандал, балин шэмэг нэмэнэ. Бурхан багшын сүмэ, Арьяа-баалын сүмэ, Сахюусанай сүмэ гээд лэ, олон сүмэдэ мүргөөбди.

Хуралай һүүлээр буряад ламанартай бараалхабабди. Дамби-Жалсан ламбагай, Шадаб ламбагай, Даша-Нима ламбагай, Дабаа ламбагай, Гэндэн ламбагай, Даша ламбагай гээд лэ, олон буряад ламбагайнар байгаа. Жалсарай нагасын Ошор-Нима, ахай ламбагай Шадаб дооромбын шаби, хуралда һуужа байгаад, минии тон ехээр һонирхон золгоходо: «Эндэ ехэ үргэл ехэдэхгүй, бага - багадахагүй, өөрынгөө шадал соогоо үргэгты», – гээ. «Бүгэдын гороо - 350 гороо - хээ һаа, нэгэ мүргэл хүсэхэ, 8 тойрожо, бэеын хэмжээгээр һунажа мүргэхэдэ, нэгэ мүргэл хүсэхэ, хүлэй

улаар хэмжэжэ, 1 тойрожо, дасанда зорюулан лунажа мүргэхэдэ, нэгэ мүргэл хүсэхэ; тиигээд саашаа хэды шадалтайбта, тэды гороо мүргэл хэхэдээ, буян нэмээхэт», – гэжэ ойлгуулаа.

Эжымни хурьган дэгэлэйнгээ халааһан сооһоо мүнөөхи аба, эжынгээ заяаһан гоёлой үлэгдэл – алта, мүнгөөр таблаһан шүрэ мундарга, үһэнэй һиихэ, үһэнэй үзүүрэй гоёолтонуудые гол гол дасангуудта, мүн лэ Алаг Хорцонсан гэгээндэ шаби орожо, баһа нэгэ хэдыень үргөө. Басаганиинь боложо заяагдаһан намда алта, мүнгөөр таблаһан жаахан шүрэ тобшые үлөөгөөд, үнөөхи хурьган дэгэлэйнгээ халааһанда хадагалаа һэн.

Зай, тиигээд лэ эжы бидэ хоёр тэндэхи нютагай ламанарай аша туһаар Лабаринһаа баруун урагшаа 3-4 модоной зайтай «Таннаг дэбаа» гэхэн түбэд тосхондо ажаһуудаг айлай гэртэ нэгэ таһалга хүлхэлөөд һууха болобобди.

Нютагай буряад ламанар эжыдэ шаби хубсаһа оёхо ажал үгэдэг болобо. Ямар нэгэ зэргэдэ хүрэжэ, соло хамгаалха, жэшээлхэдэ, дооромбо, һаарамбын дамжаа барихын түлөө гоё шаби хубсаһа: ирангаг, мадиг, дутан, шантаб, үшөө дээшээ тэнгэри шагааһан хятагар хоншоортой, гурбан хабшааһатай гутал гээд лэ, оёхо хэрэгтэй байгаа. Энээгээрээ эдихэ, үмдэхэ, хонохо гэхэ мэтэ, мүн лэ гэр байрынгаа хүлхэ түлэдэг болообди.

Гарагай 6-най һайн үдэр шэлэжэ, эртэ үглөөнһөө үдэ үнгэртэр мүргэл гороогоо жэнхэни гурум соонь хэжэ дүүргээд лэ, орой һүни болотор эжымни юумэ оёхо. Хажуугаарнь хаа-яа хүдөөгэй тангад малшад тоһондо элдэһэн үхэрэй арһаар хамартаа хунаһатай гутал оюулдаг байгаа. Барас, эрбэсэй арһан хүбөөтэ дэгэлшые оюулха. Хүлхэниинь гэхэдэ, багахан мяха гү, тоһо гү, али замбаа түлэдэг байгаал даа.

Мүргэлөө эхилхын урда тээ эжыһээ: «Бидэ абын захиһан ёһоор мүргэхэ гүбди?» – гэжэ һурахадамни: «Тиимэ даа, зүбөөр лэ мүргэхын тулада бэшэ, аба, эжын буянай

тулада, эхэ зургаан зүйл хамаг амитанай туһын тулада гэжэ зосоогоо ханажа, маани, мэгзэм уншажа, хүзэглэжэ мүргэхэ юм шуу даа», – гээ хэн эжы.

Бидэ хэды хара гороо мүргэлдэ хүлөөрөө алхажа ябаад лэ, тоогоо хүсөөгөөд, гарайнгаа альганда модон хабтагай, энгэр бээдээ архан эльгэбшэ, хормойбшо шэнги юумэ уяад лэ, наранай гараха зүгһөө мүргэжэ эхилхэдээ, газарта эльгэлэн бунажа, гартаа уяһан хабтаһанай үзүүрээр хүндэлэн зурлаа гаргаад, тэрэ газарһаа дахин бодожо, мүргэдэг хэмди. Минии тооһо бушхатар мүргэжэ ябахые хараһан зон намайе тон жаахан гэжэ хөөршөөдэг байһандаа юм гү, хэды зоос мүнгэ гү, али эхир-шэхир эдихэ юумэ үгэдэг хэн.

Минии: «Абахагүйб», - гэхэдэ, болохогүй, үбэр уруумни хэхэ. Тиихэдэнь лэ эжын хэлэдэг үгэ ханаандамни орохо: «ханаанай гүнзэгыһөө хүндэ хайниие хүргэжэ бураха хэрэгтэй, сэбэр сэдхэлһээ хүндэ туһалхые бодохо хэрэгтэй»... Мүргэлөө үргэлжэлүүлхэдээ, эжымни намайгаа холо хаяад ябашаха. Бээмни богонихон аад, хойно үлэшэхэб. Тиигээд бидэ хүрэ-хэн газартаа тэмдэг табяад, үглөөдэрынэ тэндэһээ саашаа бунажа мүргэхэбди. Үдэр бүри гороолоод, дасангай урда хүрэхэдэмнай, сунраа соо (дэлгүүр гэхэн түбэд үгэ) олон хүн зон арбаганалдаад, олон зүйлэй жэмэс: үзэм, шабага, эдихэ, ууха гэхэ мэтэ юумэ худалдажа байха. Тэндэ һохоршые, дохолоншые, эрэмдэгшые, ядажа зүдэрһэн наһатан, үншэн хүүгэдшые гараа тодоод лэ, гуйжа буухал даа. Би эжынгээ захяа үгөөр дуратай жэмэсээ абажа эдээд, хүнэй үгэһэн мүнгэнһөө үлэһыень тэндэ байһан хүнүүдтэ тараажа үгөөд, гэртээ бусадаг хэм. Хуу хүн хайратай байха даа.

Бунажа мүргэхэ мүргэлөө эжымни найма хүсөөгөө хэн ха. Харин би хая гурба хүсөөжэ байгаа хэн хаб. Тиихэдэмни манайхинай ламанар намайе хайрлаһан юм гү, али хүүгэд гороогоо гурба хүсөөхэ байһан юм гү: «бунажа мүргэхэ гороошни хүсөө даа, алхалжа горооло даа», – гээ хэн. Эжымни дасан уруу хаража зогсоод, хүлэйнгөө хэмжүүрээр

һара шахуу һунажа мүргөөд, нэгэ бүхэли гороо хүсөөһэн юм.

Маанадтай суг ерэхэн Аюуша хуряхайн абга Ануудари ламбагай гэжэ баһа байгаа. Хуряхаймнай хаа-яа сүмын хорёо соохи үнэхэ томо тулам соо хэжэ үргэлөөд, газаашань холо абаашажа хаядаг юм хэн.

Тиигээд лэ бидэ нэгэ үдэр Лабарин дасанһаа баруун тээ жаахан хүтэл хушуунай саана байһан ялагар сагаан хандамаанарай дасанда мүргэбэбди. Сүмэ дасаниинь - сагаан үнгэтэй, набтархан. Залуухан, сэбэрхэн хандамаанар жэнгинэхэн нариихан хоолойгоор хурал хуража байгаа хэн. Тэрэ гэхэнхээ хойшо тэндэ хаа-яа ошожо, мүргэгшэ бэлэйбди.

Эжы бидэ хоёр монгол һарын 15-да дуган сүмэдэ орожо, мүргэжэ ябаад, хуралда хуража байгаа бүхы ламанарай эдээ хоол бэлдэжэ байһан газар хараа хэмди. Баян айлай арбан ханатай монгол гэршэнгитогоонуруу модон ханзын шэнээн олон айрагай сагаан тоһо хэнэ. Дээрэхэнь һарлагай арһан туламтай сагаан будаа, хэдэн тулам хэршэхэн мяха, баһа хэдэн тулам үзэм юулэнэ. Томо тогоон соохи юумэнүүдэй хахадһаа дээшэ болоходонь, зүймэл модон хабхагуудые түлхижэ ниилүүлээд, модоор шэбхэдэжэ суургалжархидаг байба. Тиигээд лэ гурбан алда хирын гүнээгы нүхэн соо гал түлижэ байхань харагдаа... Үглөөдэрынь ламанарай эдээлхэ гэжэ бэлдэжэ байхые харахадамнай, залуухан хубарагууд хүрин модон хүнэг зүүн гартаа барижа, зандан модон шанагаар ламанарай урдуур гүйдэл дундаа аяга соонь эдээ хоол хэжэ байгаа хэн. Тиигээд үлэгшыень томо модон айрагай һаба соо хээд, гороогой харгыгаар мүргэл хэгшэдтэ түхөөжэ үгэдэг байба. Бидэшье мүргэжэ ябахадаа, шоройтой гараа хоёр ташаандаа аршажархёод, альгаяа хонхойлгожо тодообди. Тэрэнь сагаан тоһондо хагсажа болошоһон, ямаршые хоолтой адлидхашагүй амтатай, хэлэ амаа таһа хазахаар үег хайхан хоол байгаа...

Лабарин сүмын ойро байдаг бүлэг айлнууд гол түлэб таряа ногоо тарیداг ажалтай юм. Тэдэнэр наранай баруун

тээшээ ташаад, оройхон болохолоор, нэгэ тэгшэхэн газарта олоороо суглараад, ута түбэд хамсыгаа хэгсэрээд, гоёхон уянгатай дуугаа дуулажа, бүжэглэжэ, бүхэли үдэр ажал хэһэн ядараагаа тайладаг байгаал даа. Тэрээниень би одоо гоё гэжэ ханаагша хэм. Гоё дуугаа дуулаад, тойроод, хамсыгаа хэжэрээд ябаха даа.

Эндэ үбэлдөө саһан ороошье хаа, тэрэ дороо хайлашадаг. Харин үндэр хада уула дээрэхи саһан хэзээдэшье халахагүй даа, ялайжал байдаг. Зундаа гэнтэ саһан орошодог юм ха. Иймэ уларилтай газар лэ дээ...

Сагаан нарын 14-дэ Дүгжүүбэ болоо. Бидэ мүргэлшэдэй олон байгаашье хаань, ошоо хэмди. Хадада ехэ гэгшын, гайхалтай томо Тэлэг бурхание татажархиһан байгаа. Олоной дунда хахад нюурынь хара, хахад нюурынь сагаан будагтай моритой нэгэ хүн гэнтэ бии болоо. Олон ламанар ном уншаа. Эндэл тэрэ алаг нюуртай хүмнай мориной хурдаар лэ урагшаа хада руу гүйлгэжэрхёо гээшэ хэн ха. Олон хүн тэрэнэй дээгүүр ташаганаса буу буудаа. Тэндэ ошоһон буряадууд булта гүйлдэжэ обооролдоод, газар тэбэрин хэбтэжэ, хороо гээшэ хэн хабди. Юунэйшье боложо байһание мэдэхгүй, буугай абяагаар мүнөөхи дайн дорьбоон ханагдаад, бэе бээдээ мэдэрэлгүй аһалдаад, айжа халганалдаа бэлэйбди. Тиигээд һүүлдэ сүлөө орожо ойлгоходомнай, тэрэ алаг нюуртай хүн тэрэ жэлэй бүхы муу юумые абажа, хада уула руу гараа гэлсэбэ. Тиихэдэнь хойноһоонь буудажэ, тэрэ муу юумые хүнөөжэ байһан удхатай байба. Тиигээд тэрэ хүн бүхэли жэл соо гү, али гурбан жэл соо сүмэ дасанда харагдахагүй, энээ руу орохо эрхэгүй болоо юм ха.

Сагаан нарын 15 - да хуралай тараалган болодог. Дугангай урдахи нэгэ ехэ хашаагай газар талын хабтагай дээрэ, яажашье тогтоодог юм бэ, янза бүриин үзэсхэлэнтэ гоё хайхан балин дэлгээгдээд, 15-най мүнгэн нарын туяанда яларна, толорно. Тэндэ олон бурханай дүрэ, Диваажанай орон, луу, гарууди, арбан хоёр жэл болон арсалан, заан мэтын дүрбэн хүсэтэн, дүрбэн эбтэй амитад

харагдажа байна. Лама, хубарагууд иимэ хонирхолтой уран бүтээл бүтээгээ гэжэ гайхаа бэлэйбди.

Гол дугангай урда тээхи талмай дээрэ Цамай хурал болоо хэн. Элдэб дүрэтэй баг үмдэһэн хубарагууд Цам харайна, үе мүсэгүй шэнгээр нугаралдана, хийдэ хэды-хэды эрьелдээд бууна, хүрэнэ, харайна, урбалдана, дэгдэнэ. Нээрээ, угаа хонирхолтой байгаа бэлэй. Бүрээ бэшхүүр, хэнгэрэг сан, хонхо дамаариин жэгдэхэнээр жэнгинэхэдэ, олон бурхан заларжа байгаа юм ха. Гоёл байгаа бэлэй...

Зунай хүүлээр Лабаринһаа хойшоо нэгэ хүнды үгсэжэ, Ганжаа гэжэ газарта хони адуулхаяа ошоо һэмди. Ошохо зам харгын баруун хүндыдэ олон томо шубууд элижэ байгаа хэн; буужа үймэлдэхэншые харагдаа. Маанадтай суг ябаһан хүн: «Эндэхидүүл хүнэй үхэхэдэ, тэндэ абаашажа, тэрэ шубуудта эдюулдэг юм», – гэжэ хэлэбэ. Хүнэй үхэхые мэдэһэн шэнгээр тэрэ шубууд огторгойдо эрьелдэн нийдэдэг гэлсэнэ. Үхэхэн хүниие тэндэ абаашажа, ламаар ном үрээл уншуулжа, газар гуйгаад, согшод болгожо табихадань, хүлээжэ ядажа байһан томо шубууд буужа, үрдилдэн байжа, сагаан яһан болотор эдижэ дууһаад, аалихан хада өөдэ үгсэжэ ябаха, тиигэһээр нийдэхэ. Хүүлээрнь, «ёлын хотодо яһан хайлана» гэгшэдэл, хара ёло шубууд дахин нийдэжэ ерээд, үлэхэн яһыень эдидэг. Тиихэдэнь тэрэ газарта юуншые үгы болодог юм ха даа.

Ганжаа гэжэ газарһаа зүүн урда оршодог хадын арада байһан Хандамаасан гэгээндэ мүргэхэёо ошоходомнай, сүмын хоёрдохи дабхарта хоёр басагад наадажа байһан шэнгээр харагдаа бэлэй. Бидэнэй дуган соо орожо мүргэхөөр байтар, 11 наһатай, һаруултунгалагхан шарайтай Хандамаасан гэгээн шэрээдээ заларжа, ном барижа, адис табья хэн. Хажуудань жаахан шаби хубсаһатай басаган байгаа. Тэндэхи нэгэ агыда орожо мүргэхэ ёһотойшые һаа, тэрэ үдэр маанадые дахуулха хүн үгы байжа, мүргэжэ шашаагүй һэмди.

Ганжаа гэжэ газарта, уула хадынь үндэр бэшэ байһанда, хүн зон тарья таридаг байгаа. Бидэ, зүбхэн, 2-3 нарын турша соо хүнэй хони адуулха ажал хээд лэ, бусаа һэмди. Бусаха

замдамнай: «Дээрмэшэд энээ руу ябадаг», - гэжэ хүн зоной хэлсэхэдэнь, нюрга руу хүйтэ дааһан шэнги болоо. Тигээд лэ буян бурхан хаража, юуншье тохёолдонгүй, амгалан тайбан Лабаринаа хүрөө хэмди.

Үшөө нэгэ зүйл: Хүхэ-Нуур можын Гүмбүм хиидһээ ерэхэн нэгэ лама: «Эзэнэй хушуунда хасаг дээрмэшэд буряадуудай хэды хүүгэдые буляагаад ябашоо һэн», - гэжэ хэлэбэ... Тэрэ гэхэн саһаа хойшо би үргэлжэ айжа ябадаг болобоб. Хожом ойлгоходомни, нээрээшье, хасаг шантуу гэжэ дээрмэшэд Маазун (Мориной дэлһэн) гэдэг ехэ хада уулада байрлаад, арад олониие үймүүлжэ, мал хүрэнгыень дээрмэдэхэхээ гадна, баһа хүүгэдые буляажа абаашадаг байгаа. Буляагдаһан арба гаран наһатай хүбүүд, басагад хүни орой бодожо, тэрьедээ юм ха. Харин нэгэ Лубсан-Нима гэжэ долоо наһатай хүбүүн тэрьедэжэ шадаагүй, гурбан жэл соо тэдээндэ зарагдаад, арадай сүлөөлэлгын сэрэгэй дээрмэшэдые дарахадань, гэр бүлэдөө бусаа; тиигэжэ аба, эжыгээ баярлуулаа. Энэ үнэн болоһон үйлэ хэрэг.

Энээниие дуулаһан би: «Абамнишье үгы, ганса эжытэй намайе буляахал юм бэд дээ», - гэжэ бодолгодо хатахаб даа... Наранай жаргаха үеэр тосхоной хүнүүд нэгэ талмайда сугларжа, уянгата дуугаа дуулажа, ута хамсыгаа һэжэржэ, дүхэриглэн бүжэглэхэ. Хаа-яа би тэдээниие дахадаг аад, тэрэ аюулта дээрмэшэд тухай дуулаһанһаа хойшо, тэрэ наадандань ошохо һонирхолгүй болоһоноо эжыдээ хэлэбэб. Эжы тархииемни эльбээд: «Басагамни, бү ай даа, энэ холо газарта бидэ мүргэл буян хэжэ байнабди. Бурхандаа зальбараад байгаа һаа, бурхан хаража, аюул зоболонһоо зайлуулдаг юм даа», – гэбэ. Тэрээнһээ хойшо айхаяа болёо бэлэйб.

Эжы бидэ хоёр урда хададаа гаража, шукбаа гэжэ нариихан модо суглуулжа, түлишэ хэдэг байгаабди. Нэгэ удаа үндэртэ гаража, түлишэ суглуулжа байтарнай, нэгэ томо шубуун һалхи татуулан ниидэжэ ерээд, минии хажууда буушаба. Һуужа Һууһан эжыһээмнишье томо даа, хоёр нюдэниинь гал шэнги ялалзаад, дээдэ хушууниинь доодо хушуугаа

матажа орёһон, сэглэгэр ехэ үһэтэй. Би ехээр айжа, маани, мэгзэмээ уншаад, мэдээгээ алдаһан шэнги байбаб. Эжымни хэмээхэн түр зуура соо намайе тэбэрижэ абаад, хүтэрэлдэһөөр доошоо буугаа хэмди. Бурха-ан, үхэнэн хүнэй мяха эдидэг шубуун байгаал даа. Бурхан сахюусан маниие хаража байгаа юм гү, али амиды хүндэ халдадаггүй байгаа юм гү, яагаашье хаа, юрэдөө, манда дахин ойртоогүй. Али бидэ тэрэнэй дальбараануудтань ойртоһон байгаа юм гүбди?.. Бидэ түүһэн түлишээшье абажа үрдингүй доошоо буугаад, бага сага мүшэрхэнүүдые суглуулаад, гэртээ бусаа хэмди. Тиигээд лэ нилээн удаан болотор тэрэ томо шубуун нюдэндэмни ходо үзэгдэһэн шэнги байгаа хэн. Маани, тарниа уншаһаар байтарни, мартагдаа даа тиигэһээр...

Бидэ Лабарин дасанда жэлһээ үлүүтэй саг соо үргэл мүргэл хээбди. Тиигээд тэндэ сугларһан буряад зон: Доржын Санжаатан лама хүбүүнтээ, Шадабтан хоюулаа, Мэдэг абгай хоёр басагадаараа, Шадаб дооромбо, Шойжоо аграмба, Аюуша хуряахай, Галдан Холхоонтон басагантаяа, эжы бидэ хоёр Хорцанцан гэгээнэй абаралай хүрээдэ багтажа байһан аад, Шөөхү, Нэрмаа гэхэн мал ажалай газар уруу (тэндэхи хүнүүд «наншан» гэдэг байгаа) зөөхэ болобобди. Харгыдаа долоон хоног лаб ябажа, гэгээнтэнэй наншан хүрөөбди. Тэрэ Шөөхү, Нэрмаа, мүнөө газарай картада харахада, Гансу можын баруун урда захада, Хатан голой дээдэ эрьедэ оршодог юм. Тэндэ тэргэ унаа байхагүй, наншанай зон мяха, арһа, айрагайнгаа тоһо харлагтаа ашаад, Лабарин абаашаха. Тэрээнээ үргэлдэ үргэхыень үргөөд, худалдахыень худалдаад, будаа, тарья, даһа, жэмэс, сай гэхэ мэтэ хэрэгтэй юумээ абажа бусадаг байгаа.

Гэгээнтэн һэеы гэртэй байха... Энэ һэеы гэрые Монгол, Буряад ороноор залархадань, бэлэг болгожо үргэһэн гэжэ хэлсэдэг. Гэгээнтэнэй үргөөһөө зүүн тээшэ 40-50 алхамай зайда томо гэгшын хара банагта (энэ банаг гээшэнь харлагай ноһоор хэнэн, дундаа хоёр томо тулгууртай, тойроод хэды богони тулааһатай, хабтагар хара майхан) гэгээнтэнэй ажалшад: адуушан, үхэршэн, хонишон, хаалишан гээд лэ

ажалуудаг юм. Хажуугаарнь олон айлнууд томо түхэрээн хэлбэритэй банагаа бодхоод байдаг. Манай хэдэн буряадууд хониной нооһоор һэеы хээд, байшан маягтай гэрнүүдые барья хэн. Энэ гэрнай дулаан мүртөө, зөөхэдэ таарамжатай хэн.

Манайхин хотонийнь урда талада байгаабди. Эртэ бодожо, үнөөгээ хаагаад, зүг бүри малаа туужа бэлшээдэг хэн. Байн-байн дээрмэшэдһээ айжа, буутай хүн малаа адуулдаг болоо. Хотоний зүүн хойно үдэртөө харлагай нооһоор томожо хэһэн, обоолоотой гурбан шүдэр шэнги юумэн харагдаха. Тэрэнэй дундахи нэгэ зангилаань гурбан тээшээ халаатаад, үзүүртээ шагтатай байха. Үдэшэ адуунайнгаа ерэхэдэ, шүдэр шэнги юумээрээ гурбан адууе нэгэ-нэгэ хүлһөөнь шүдэрлэжэрхидэг, адууниинь яахашьеүй, һурамал, номгон. Үглөөгүүр эртэ холбоо шүдэр шэнги юумыень абажа обоолжорхёод, адуугаа бэлшээдэг байгаа.

Хото тойроод зэргэлээ һуудаг айлнууд гэр гэртээ оролсожо ябалсахашьегүй. Хэрэг гаража, үгэлсэхэ, абалсаха болоо хаа, юумээ баряад, хоёр гэрэйнгээ хоорондо зогсоод: «Аароо!» - гэхэдэнь («нүхэр» гэхэн үгэ), нүгөөдэнь гаража ерээд, баһал: «Аароо!» - гэхэ. Иигэжэ дуу дуугаа абалсажа мэндэшэлэлсээд, бэе бээдээ үгэхэ юумээ үгэлсэжэ, холилсожо, ушар ябадалаа, хэрэгээ хөөрэлдөөд лэ, гэр гэртээ бусадаг заншалтай хэн.

Тэндэхи тангадууд үмдэ үмдэхэ заншалгүй байһан тула, маанадай үмдэ хараад: «Ямар нобшо юумэ үмдэдэг зон гээшэбтэ? Тайлажа хаягты», – гэхэ. Хүдөөгэй хүн самсашье үмдэнгүй ябадаг хадаа, тоһотой мяха эдээд, гарайнгаа тоһо бээдээ аршажархиха... Дэгэлынь ехэ уужам, томо, ара нюргандаа үхэрэй бүхэли хаа гуя үргэлжэрхёод ябаха; хаа-яа зариманиинь нюсэгэн хүүгэдээшье баһа ара нюргандаа хээд ябаха. Тиигээд лэ харлашаһан нюсэгэн бэе дээрээ тоһоор элдэһэн хүдэһэн дэгэлээ үмдөөд, бүһөө бүһэлжэрхибэл - хэрэг дүүрээ. Харин Лабарин сүмын оршондо ажаһуудаг баян шэнээтэй хүнүүд самса үмдэдэг, үмдэ үмдэдэггүй байгаа. 1953 ондо Шэн дунда уласые байгуулһанай ашаар, идхалгын хүдэлмэри ябуулжа, хүн бүхэниие үмдэ үмдэхэ заншалтай

болгоһон гэхэ. Түрүүшэгээр хурал суглаанда ошоһон хүнүүд үмдөө үбэртэлээд: «Минии үмдэн энэ байна», - гэжэ гаргажа харуулдаг байгаа ха. Тиихэдэнь: «Заал хаа үмдэгты», - гэжэ албадажа байгаад, үмдэхүүлдэг байһан гэхэ.

Гэгээнтэнэй наншан болон оршон тойроной айлнууд нарадаа нэгэ удаа харлагтаа гэр бараагаа ашаад зөөдэг хэн. Шэнэ бууса түхээрхэдээ, мүн лэ угайнгаа заншал баримталха. Минии эжы гэгээнтэнэй малшанай банагта ошоһонһоо хойшо гэгээнтэндэ гү, али бусад ламанарта шаби хубсаһа, ондоо хүнүүдтэ юрын хубсаһа оёдог болоо.

Хуаамбан гэжэ наһатай үбгэжөөл гэгээнтэндэ үрил эм найруулдаг, заримдаа арһа, хүдэһэ элдэжэ, юумэ оёдог байгаа. Минии эжын наһанай нэгэ басагатай, намтай сасуу гэхээр зээ басагатай хэн. Басаганиинь - наншанай хаалишан...

Тэндэхи айлнууд булта шахуу ехэл аймшагтай зуудаг нохой тэжээхэ. Тэдээниие дээрмэһээ һэргылжэ, хото харууһалхын түлөө баридаг юм. Гэгээнтэнэй малшанай банагта арба гаран нохой бии. Хашараг шэнги хоёр нохой гэнжэлээтэй байха, тэдээниие һү тараг, мяха шүлөөр тэжээнэ. Тэрэ нохойнуудые сохижо гэмтээгээ хаа, мори, сар түлэхэ ялада орохо бшуу.

Нэгэтэ эжымни нэгэ малшанай томо майхан ошоод, юумэ оёжо байтараа, газаашаа гараба... Нилээн удаан болоод байхада, гэнтэ нохойнууд хусажа шууялдашаба. Хүнэй хашхархада, майханһаа гүйжэ гарахадамни, олон нохойн дунда эжымни унажа байхань харагдаба. Хэды һамгад нохойгоо хоринол хэбэртэй, теэддиилэнгүй набтагашалдана. «Эжы-ы!» - гээд лэ минии гүйхэлөөр, намайе нэгэ хүн тэбэрээд лэ абашаба. Тиигээд Галсантаги гэжэ шадалтай лама гүйжэ ерээд, тэдэ нохойнуудые сохихыень сохёод, нэгэ заримыень хүлһөөнь абаад, холо шэдэжэ, арай гэжэ эжыемни нохойнуудһаа һалгаажэ, хүл дээрэнь бодхоогоод, гарһаань һугадажа тэбэрээд, майхан уруу оруулба... Эжымни тархи, нюур хуу шуһан, танигдахын аргагүй; баруун шэхэниинь һэтэрхэй, тархи дээрэхи хуйхань хэды газар хахархай, ууса нюрганиинь хэды газар нохойн һоёогой шархатай, хоёр

хулынъ таһа балбагданхай, хүхэ нүжэ байгаа һэн. Мэдэг абгай бидэ хоёр мэгдэн байжа, хубсаһа хунарыень арайшамай гэжэ бөөһөөнь һалгаагаад, шуһан шүлһэн хоёрыень хара сайгаар угаажэ сэбэрлээд, хүүгэдэй шээһээр жэн табьяа һэмди. Би зосоогоо: «Эжымни шарха һайн болохо юм гү, али үгы гү? Энэ газарта эжыгээ алдаа һаа, яаха гээшэбиб?» – гэхэ мэтэ бодолдо абтажа, бүхы бөөмни һуларшоо һэн. Тиигэһээр эжымни хэдэн үдэр үбшэлжэ, гэгээнтэнэй эльгээһэн эм ууһанай, шархыень шээһээр шабаһанай, сайгаар угааһанай аша туһаар эдэгэжэ, хүдэлдэг болоо даа. Мэдэг абгай, Шэмэд абжаа, Санжидмаа абжаа, Шадаб абгатан, Холхоон абгатан гээд лэ булта хамһажа, Аюуша хуряахай дэмжэжэ туһалаа ааб даа. Зоболондо орохо сагта нютагай хүн гээшэ үнэндөө түрэхэн аба эжы, аха дүү шэнгээр һанагдадаг байгаа даа. Минишье сэдхэл ехэ тайбан болоо һэн.

Тэндэхи хүн зониие харахадаш, бүхэ гэгшын һураар бүдүүн модо ооһорлоод, тархи, бөө тойруулаад, тэрээнээ түргэн эрьелдүүлжэ, нохойһоо бөө хамгаалдаг байгаа; ганса модоор сохижо, урдань орохогүйш гэжэ мэдэхэ бшуу...

Тиигээд лэ үдэр хоногууд һубарилдан үнгэржэл байха. Бүһэтэйшүүлэй хаа-яа тарбага агнаад асархадань, булта шанажа эдихэбди даа. Эжынэр сагаан эдэгээ буйлуулха. Эжымни юумэ оёжо, замбаа, тоһо олохо. Эдихэ хоолоор элбэг лэ байгаабди. Хүдөө хээрэ набтархан үбһэн эшэтэй «дараа-ханда» гэжэ жэжэхэн жэмэс байдаг һэн, эдихэдэ амтатай гээшэнь аргагүй!... Хатан голой тохой бүтүү бургааһатайшье һаа, зарим тээгээ сэсэг ногоо ургаһан сүлөө газартай байха. Тэрэ сүлөө газартань намартаа, үбэлдөө гэшэгэнээ малтахабди. Ногообтор буурал набшаһатай гэшэгэнээнэй эшые доошонь малтахада, хурганай үндэгэн шэнги олон гэшэгэнээн гаража ерэхэ. Тэрэениень угаагаад, һүндэ шанажа эдихэдэ, амтатай. Эжынэр, абжаанартай байн-байн гаража, малтажа асардаг һэмди.

Үржэнэй Шэмэд абжаа, Санжидмаа абжаа, Холхооной Ханда эгэшэ намһаа зургаа, таба, дүрбэ наһа эгэшэ байгаа. Бидэ дүрбүүлээ үхэрэй шабаһа суглуулаад, дүрбэлжэн гэр барижа,

тэрээндэ бургааһаар гүрэмэл үүдэ хэхэбди, бургааһааршые хушахабди. Энэ - манай наадаха гэр гээшэ. Зосоонь Хатан голой эрьеэр хэбтэһэн элдэбын гоё дүрэтэй, хэлбэритэй, угалза хээтэй, мэлигэр һайхан, монсогор, хабтагар шулуу асаржа, эд хэрэгсэл, бэлэг болгожо наадахабди даа. Тиигээд лэ айл боложо, харилсан айлшалалсахабди. Би хамагайнь бага хадаа хүүгэнийнь болохоб. Абжаанар эжы, абанар болохо. Ехэ зохидоор жаргажа наададаг һэмди.

Тангад эрэшүүл хүдөөһөө мори барихын тулада, һур аргамжынгаа нэгэ үзүүрыень мориной тархида багтамаар эгэлдэргэлээд, нүгөө үзүүрыень зүүн гартаа адхаад, тэрэ эгэлдэрһэн аргамжаараа бугуули хаяжа, мориной тархида углагдаад орхиходо, хоёр гараараа үзүүрһэнь татаха, тиихэдэнь эгэлдэргын шанга боломсоор, мориной зогсоод орхиходо, хажуудань дүтэ ошоод, хазаарладаг байгаа.

Эрэшүүлынь зунай сагта хүдэһэн дэгэлээ тайлажархёод, голой тохойдо ямаан шэнги дээшээ бэшэ, доошөөо хараһан һүүлтэй, төө ута нооһотой хонидоо хашажа баряад, нооһыень хайшалха. Тэрэ нооһоороо һэеы, суба, малгай, шэрдэг дараха; тэдэнь дулаан мүртөө, уһа табихагүй... Томо һэеы дарахадаа, нооһоёо сохижо сэбэрлээд, һарлагай нооһоор хэһэн томо бальбииса дээрээ жэгдэхэнээр зулажа уряад, дээрэнь уһа сүршэжэ норгоод, тэрэ бальбиисаараа хуйлажа орёогоод, дээрэһэнь үһыень абажа элдэһэн хабтагар арһаар орёогоод, дээрһээр хэрэжэ уяад, олоороо зэргэлжэ һуугаад, нэгэ жэгдээр «жиг, ни, сүм, жи» («нэгэн, хоёр, гурба, дүрбэ») гэжэ тангадаараа тоолоод, альгаараа дарадаг һэн. Тиигээд олон тоо хүсөөгөөд, тэрэнээ задалхадань, гоё һэеы болошоһон байгша бэлэй. Тангад зон үхэрэй сагаан тоһоор элдэһэн арһаараа тулам оёод, тэрээн соогоо хубсаһа хунараа хэжэ уяжархёод, моринойнгоо һүүлһээ баряад, Хатан голоо тамараад лэ гарашаха. Удхань гэхэдэ, тоһоор элдэһэн арһан уһанда норохошьегүй, нэбтэрхэшьегүй. Хэрбээ зөөдэлөөр гараха болоо хаа, олон туламые модондо зэргэлүүлжэ уяад, һала болгоод, уһа голой саада эрьедэ гарашадаг һэн.

Нэгэтэ жэгтэй гоё, тунгалаг хайхан, халхигүй үдэр тудаб. Бидэ бултаараа Хатан голой тохойдо ошоож, гэшэгэнээ малтажа ябабабди. Нэгэ һөөг томо бургаананай оройд алаг шаазгай хуугаад, удаан гэгшээр шаханаба. Тиихэдэнь лэ Санжидмаа абжаа: «Ээ, Дашанима ахайемнай ерээ гэжэ шаханажа байна бэшэ гү даа? Найд хэлэ, найд хэлэ!.. Найд хэлээ һаашни, һархинсагай һабидаһа үгэхэб!» – гэжэ байжа хүхибэ. Тиихэдэнь эжынь: «Хаанаһаа ерэхэ һэм даа, Хайлаар хото гээшэшни ямар холо гээшэб? Энэ аглагай бартаада иимэ түргэн олоод ерэшэхэ гэжэ гү? Шаазгай юу мэдэхэ юм бэ, шал худалаар шаханаа юм бээ», – гэбэ. Тиигэнээр бидэ тулам-туламаа гэшэгэнээгээр дүүргээд, гэртээ бусабабди. Аяга сай уужа үрдөөгүй байтарнай, абжаанар: «Ахай ерээ, ерээ, нээрээ, ерээ!» – гэжэ шангаар хүхирэлдэбэл даа. Тэндэ байһан буряадууд: «Ай, хөөрхэй», – гэлдээд лэ, дээдэ тэнгэриһээ бурханай заларһан шэнгээр Мэдэг абгайн һеы майханай үүдэндэ булта сугларшабабди. Аба эжы, аха дүүнэр, абганар нэгэ хүн шэнгээр: «Аяар холо Шэнэхээн нютагһаа яажа, ямар унаагаар, хаагуур, ямар газараар тойрожо, хэды хугасаа соо ябажа ерэхэ гээшэб?.. Харгыда дайн боложо байна гү, али үгы гү?.. Шэнэхээн нютагаймнай зон һайн байна ха гү?.. Дайн соогуур иишэ-тиишээ таһаржа ошоһон зон гэр нютагаа мэндэ хүрөө гү?» – гэхэ мэтын олон асуудал табяа гээшэ һэн ха. Санжаа үбгэн: «Хайлаарай японгууд ябаа юм гү теэд?» – гэжэ һураа... Шэмэд, Санжидмаа абжаанарай ахай Үржэнэй Дашанима томоотой янзын хүн байба. Мэдэг абгаймнай хүбүүгээ харан-харан баярлана, тэбэрин-тэбэрин таалана. Шэмэд абжаа Санжадмаа абжаа хоёр ахайдаа хоол эдээ шанаха гэжэ хүл хөөрсэг болоно. Дашанима ахай: «Шэнэхээн нютагай зон булта һайн байна. Дайн үймөөн соогуур тараһан зоние шэнэ засагай сэрэгтэй суг манайхинай Самбуугай һама-Цырен... Сайдан Доржо хоёр дахуулжа, хамгаалжа, Шэнэхээн нютагаа хүргөө һэн. Зоной дэмжэлгээр һайн амидаржа байна. Зам харгыда дайн үгы, амгалан тайбан болоо. Шэнэ засаг тогтоо... Би Хайлаарһаа поезддо хуужа, Бээжэн хүрөөд, дахин поезддо хуужа, Шиан хүрөөд, Шианһаа

машинада нуужа, Ланжуу хүрөөб. Ланжуунаа элжэгэн ашаада нуужа, зургаан хоног ябажа, Лабарин хүрээб. Хайлаарнаа Лабарин хүрэтэр хүшэр хүндэ зам гаталханаа хэлээ наа, нара үлүүтэй ябаа бэшэ гүб», – гээ. Дашанима ахай эжыгээ, хоёр басаган дүүнэрээ абаашахаар ерэнэн зорилго тухайгаа хэлээ.

Тэрэ үдэрнөө хойшо Тангадта байһан буряадууд булта нютагаа бусаха гэнэн ханаатай болошоо нэн. Минии эжыешье абажа хэлээ наа, «үдэрэй ханаан, хүнийн зүүдэн» шэнги шэнжэтэй болошоод: «Шэнэхээнээл ошохо нэн хабди, даншые холо ерээбди даа», – гэжэ хэлээ нэн. Би тиихэдэнь: «Шэнэхээнээл ошохо, Шэнэхээнээл ошохо гэнэт. Тэрэ газартатнай ошоо наа, иигэжэ ябажайл, иишэ-тиишээ зөөжэйл ябахаяа болихо зон гүбди, али үгы гү?» – гэжэ нурабаб. Тиихэдэмни эжы: «Шэнэхээн гээшэшни манай хүл тогтожо байһан нютаг газар бшуу. Тэндээ бусаа наа, дахин хайшаашье хүдэлхэгүйбди. Тэндэ манай нютагай зон, аха дүүнэр, түрэл садан байна», – гэбэ. Би мэдээ орохоһоо хойшо тэнэжэ, зайжа, зөөжэ хашаршоод, иигэжэ нураһан байгааб. Эжын иигэжэ хэлэхэдэ, ушар байдалаа ойлгожо, ханаагаа амараа нэн хаб.

Нэгэ удаа нэеы майханай газраа эжымни Дашанима ахайтай хөөрэлдэхэдөө: «Дүү хүбүүн, ойлго даа, басаган бидэ хоёр Шэнэхээнээ ошохо ханаатайбди. Манда хоёр жаахан харлааһаа ондоо мүнгэн болохоор зөөришые үгы. Шинии бидэниие дахуулжа ошоо наа, би нютагаа хүрөөд, түрэл саданһаа мүнгэ оложо, шамдаа бусаахалби», – гэжэ хэлэбэ. Дашанима ахай харюудань: «Би мүнөө харгана угай Үржэн ноёной ядабаригүй, баян хүбүүн бэшэ болоо бшууб даа. Манай аба Японой ноён байһан аад, Ородой улаан сэрэгтэ бээ тушаажа баригдаад, хойшоо абаашагдаа. Манай гэр бараае албанһаа хуряаха. Мүнөө би мүнгэ зоосоор дутамагхан ерээб. Иигээд эндэ тарбага агнажа, арһыень худалдажа, мүнгэ нэмэрлихэ гээшэ гүб гэжэ ханажа байнаб. Би дахуулжа шадахагүй гээшэ хаб. Эдээнээл абаашажа шадаа наамни, хүрөө гээшэ бээ дээ», – гэбэ.

Нэгэ нарын үнгэрхэнэй удаа, гэгээнтэнэй харлагай ашаан Лабарин ошохо болобо. Дашанима ахай эжы,

дүүнэрээ абаад ябахаар шийдэбэ. Галдан Холхоонойхи гэжэ айл, тиихэдэ намтай наададаг гурбан абжаанаршые мүн лэ тэдэнтэй суг ябаха болобо... Нэеы майхан, эд бараагаа харлагтаа ашаад, харлагтаа мордоод лэ: «Һайн һуужа байгаарайгты. Таанар удахагүй манай хойноһоо ошохо байхат. Шэнэхээндээ дахин уулзуужабди», – гэхээр лэ холодоходонь, би дэбхэржэ, иишэ-тиишээ гүйжэ, хайрайжа байгаад, бархирһаар үлэбэб. Томо зониие харахадамни, баһа хэмээхэн нёлбоһоо аршана хэбэртэй. Энэ үйлэ 1949 оной һүүл багта болоо хэн ха гэжэ һананаб...

Нэгэ хэхэг хүн зоной ябаһанһаа хойшо эжымни наншандаа ошожо, гэгээнтэнэй шабинарай гоё гэгээнсэр хубсаһа оёод, гэртээ бусаха болоходо, томо хүдэр, шиираг ламанар гү, али ондоо хүнүүдшые нохойнуудые хорижо үлдэдэг хэн... Тиигэн-иигэн байхадаа, би Хуаамбан гэдэг түбэд абгын наһаараа намтай сасуу зээ басаган Шэжүүнтэй наададаг болооб. Тэдэнэйхи гэртээ үндэр томо, дээгүүрээ бүдүүн, доогуураа нарибтар модон һабада айраг хуряадаг байгаа. Шэжүүн бидэ хоёр һабын хажуу тээнэ модо дэбдижэ, үндэр болгоод, хожуулаа бүлүүрһээнэ баряад лэ, тоо тооложо, айраг бүлэжэ, тоһо гаргадаг хэмди. Минии гэртээ ошохо боломсоор, нюдаргын шэнээн тоһо үгэжэ, айрһанһаашые хубаалдахадань, тон ехээр баярладаг хэм.

Һүнийн сүлөөдэ Шадаб абгые шалаажа, түүхэ, таабари хэлүүлхэб. Заримдаа намайе гасаалжа, элдэбын эрилтэ табиха даа: барим дүрүү хошхоног, хара гү, али өөхэтэй мяха, үгышые һаа - хүгшэн хонин шэнгээр ханья, хурьган шэнгээр маара гэхэ, адуун шэнгээр инсагаала, үнеэн, тугал шэнгээр мөөрэ гэхэ, тиигээ һаа - дуула, унша гэхэ мэтэ... Би түүхэ, таабари хэлүүлхын тула, бүхы шадалаараа оролдожо, Хатан голой гоё шулуугаар элдэб юумэ урлахаб; үхэр мал, хони хурьгыенэ дууряжа, һаажалдажа, Шадаб абгатаниие унатар-бодоторнь энеэлгэдэг бэлэйб. Тиигэхээр түүхэ домог, оньһон таабари хөөрэжэ үгэдэг хэн даа.

ШЭНЭХЭЭН НЮТАГАА БУСАЛГА

Иигэжэ үдэр, харые үнгэргэһөөр, бар жэлэй һүүлдэ, 1950 оной һүүлшээр эжымни гэгээнтэндэ бараалхажа: «Би нютагаа ябаха ханаатайб», – гээ гээшэ хэн ха. Гэгээнтэн: «Нютагаа бусахатнай зүб лэ бэд даа», – гэжэ дэмжээд, мүнгэн зоос бэлэглээ хэн. Энээнһээ хойшо эжы бидэ хоёр Шөөхү, Нэрмаада байха дурагүй боложо, гэгээнтэнэй харлаг ашаанай Лабарин ошохо дашарамда дахасалдаха гэжэ шиидээ хэмди.

Хоёр хашараг харлагаа гэгээнтэнэй мал ажалай талмайда үлөөхэдэмнай, нэгэ хэды, хэдышые юм хэн бээ, бү мэдэ, мүнгэүгөөбэлэй. Шадабахайндаа Хатан голой эрье дээрһээ олдохон алаг хээтэй хоёр шулуу бэлэглэхэдээ: «Хүбүүн басаган хоёртой болоод, манай хойноһоо ошооройгты», – гээд, эжы бидэ хоёр мордоо хэмди.

Суг наададаг Шэжүүн найзамни эжыдээ гонгиножо, манай тэжээхэн Тогтохо гэжэ нохойемнай үлөөбэ. Эжынь нэгэ мүнгэн зоос, замай хүнэхэн гэжэ тоһо, замбаа бэлэглэбэ. Би дадаһан найза Шэжүүнтэйгээ халажа ядан тэбэрилдэхээр, зам харгыдаа мордоо хэм. Хэды хоногто харлаг ашаанай аянда ябажа, Лабаринаа хүрөөд, Сагаан харын хуралда мүргэл хээд лэ, Шэнэхээн тээшээ зорихо арга замаа бэдэрээ хэмди.

Табаа гэжэ газарта бараанай дэлгүүртэ худалдаа-наймаа хэдэг Бээжэн хотын Наһатын Буянта гэжэ хитад хүн байгаа. Тэрэ хүн, мүнөө ханахадамни, зэртэгэрхэн жаахан нюдэтэй, зүһэ шарай муутайхан, гуша гара наһанай гэхээр хэн. Сахар

Намсарайнхи гэжэ айл Дарима гэжэ 15-16 наһатай, Шэмэд абжааһаа нэгэ эгэшэ гээшэ һэн гү, сэбэрхэн басагатай һэн. Абань наһа барашаһан... Ахайнь Лабаринда хубараг байгаа. Даримын эжы, таахада, амар амгалан байхын түлөө гү, басагамни түшэгтэй, тулгууритай ажамидарһай гэжэ һанаһанһаа юм бэд даа, тэрэ наймаашан Буянтада басагаяа үгөө һэн ха. Басаганиинь тоншье дурагүй байгаа даа. Дарима абжаамнай хаа-яа эжыдэ ерэжэ, уйлаха-хайлаха: «Би яажа энэ хабхаһаа мултарха гээшэбиб? Би таниие дахаад, Шэнэхээн нютагшые ошоо һаа гэжэ һананаб... »

Уданшьегүй тэрэ Наһатын Буянта гэжэ худалдаашан бараа абахаяа Бээжэн ошохо гэхэн һураг дуулдаа. Тэрэ үедэ яг ябахаар болоһон хүнүүд гэхэдэ, Баваан Дашынхи Мижэд-Доржо гэжэ 15-тай хүбүүнтээе, Сэбжэд абгай гэжэ (хүүгэдынь халуун үбшэндэ дайрагдажа, наһа барашаһан, Арабжаа гэжэ нүхэрынь үймөөн-хуймаан соогуур төөришэнхэй, шуһа нүжэ хараһандаа юм гү, манаржа унадаг болоһон) ганса бэе хүгшэн, - эжы бидэ хоёртой хамта дээрээ зургаан хүн болообди. Тиигээд эжымни тэрэ Буянтада: «Бидэ хитад хэлэшье мэдэхэгүйбди, ном бэшэг, соёлшьегүйбди, иимэ нэгэ зургаан амитан нютаг уруугаа ябахаяа Хайлаар хото ошохоор зорижо байнабди. Ши маанадые Бээжэн хүрэтэр абаашаад, Бээжэнһээ Хайлаар уруу шэглэнэн унаада һуулгахаш, тиихэдэшни бидэ саашаа аргаа олоод ябаха байналди даа. Ши маанадта туһалыш даа?» – гэжэ гуйхада, Буянта: «Хоёр үдэр бодожо үзэхүүб даа», - гээ һэн.

Тэрэ үедэ шара ногоон хубсаһатай сэрэг Таваада бии болоо. Үдэшэ орой болоходо, «кино гаргана» гэлсэдэг байгаа. Яг лэ Түбэдые эб найрамдалаар сүлөөлжэ байһан үе саг эхилжэ байгаа хаш даа. Энэмнай 1951 ондо боложо байһан үйлэ ябадал... Лабаринда байһан зарим буряад ламанар эжы бидэ хоёрто баһа мүнгэн зоос бэлэг болог гэжэ үгөө бэлэй. Эжымни баяр хүргэжэ мүргөөд: «Нютагаа бусаһанай һүүлээр, ашыетнай харюулхаб», – гээ һэн. (Нээрээшье, 1950-60-аад онуудта ламанарай Шэнэхээн

нютагаа бусахадань, өөрынгөө элдэһэн арһаар дэгэл, гутал, хүнжэл оёжо үгэгшэ хэн даа.)

Нэгэ үдэр Буянта: «Юумэ-хүүмээ бэлдэгты. Нүгөөдэр ябахабди», – гэбэ. Эжымни һаба һуулга, аяга амһарта, үлүү булуу юумэээ ядуу тулюур зондо түхөөжэ үгэжэрхёод, хубсаһа хунараа эмхилжэ, бэлэн болгожорхёо. Замай хүнэһэн гэжэ жэжэхэн бообо шанаа. Хатаһан борсоо нюдэжэ, мухар гэдэһэн соо хээ. Багахан мяха хуураад, баһа нэгэ мухар гэдэһэн соо хэжэ бэлдээ.

Тиигээд лэ монгол Сагаан һарын 9-дэ сүмэ хиид, хада уула, уһандаа зорюулжа, сагаан эдеэгээ үргөөд лэ, ябаха тээшээ болообди даа. Би зосоогоо: «Баһал ябагаар ябаха зон хабди дээ», – гэжэ һанажа байгаа. Тиин гэхэймни, хари, табан луус¹, нэгэ морин, нэгэ элжэгэн гээд, юумэ ашаха гэхэн модон тохобшотой долоон толгой унаае нэгэ хүн абажа ерэшэбэ. Табан луус бүхэндэ хубсаһа хунараа, бага-сага юумэээ ашаад, Буянта, Даша үбгэн, хүбүүниинь, манай эжы, Сэбжэд абгай – эдэ табан һуугаа, морин ашаан дээрэ Дашын хүгшэн абгай һуугаа, хамагай һүүлшын жаахан элжэгэн дээрэ намайе һуулгаа. Тиигээд лэ унаа бүхэнэй хажууда зэргэлээд ябаһан хүнүүд тус-тустаа унаагайнгаа хазаарые хүзүүндэнь торгожо уяжархёод, нарин гуйбатай ташуураа «пис-пас» гүүлэн: «Уй-аа!» – гэжэ захираад, ябагаар алхална... Тиигэхээршые Саншуу гол уруудажа, зүүн гартахи хада хабсагайе дахаад, нэгэ унаагай ябаха нарийхан харгыгаар һубарилдаа һэмди. Гурбан жэлэй урда тээ яларжа үзэгдэһэн Лабарин сүмынгээ алтан ганжарнуудые далда ороороо хара-хараһаар, һалажа ядаһан сэдхэлээр гэхэ юм гү, али энэ ганжарнууд Шэнэхээн ошохо харгыемнай гэрэлтүүлжэ хүргэхэ байха даа гэхэн этигэл, найдалда абтаһаар лэ, холодоо һэмди даа.

Гурбан унаагай дундаһаа лууснууд лэ шамдуу түргөөр гэшхэлнэ; тэрэнэй удаа морин ябахадаа түргэн байна,

1 элжэгэн гүүн хоёрһоо гараһан

харин элжэгэн гээшэнь хамагай һүүлдэ һалирха мүртөө, холо үлэн гээгдэшэнэ. Элжэгэн гэжэ амитан заал һаа хабсагайн эрмэг зубшажа ябадаг юм ха... Үдэшын бүрэг-бараг болоходо, мини айдаһан хүрэнэ. Элжэгэнэй эзэн гараа һарбагануулаад шулаганана, сохом лэ: «Бү ай, унахагүйш», - гэнэ гү даа гэжэ таамаглахаар... Минии хонолгын газарта хүрэхэдэ, манайхин үни хэзээнэй ерэнхэй, эжы намай угтахадаа: «Бү сухалдаарай даа. Сухал уур гээшэшни уршаг татадаг юм, харин сог жабхалан гээшэ үйлэ бүтээдэг юм. Һайниие һанажа ябаарай, «һанаан һайн һаа, заяан һайн» гэдэг юм шуу. Яахашьегүйш даа, иигэжэ ябаһаар лэ, нютагаа хүрэхэ байхабди даа», – гэжэ найдуулаа һэн.

Энэ мэтээр зургаан хоногто ябаһаар лэ, Ланжуу хүрэжэ, нэгэ борохон буудалда буугаабди. Эндэ хотон яһатанай эрэшүүл сагаан тоорсог малгайтай, эхэнэрнүүдынь хара алшуураар тархияа боонхой ябана. Энэ хото Ханхотон гэжэ нэрэтэй, энэнь хотон яһатанай «ниислэл хото» гэхэн үгэ юм ха. Эртэ бодоод харахада, хүн зон гуулин түмпэн соо хүлөө түрүүн угаагаад, һүүлээрнь гараа, нюураа, толгойгоо угаадаг байба.

Нэгэ хоноод байтарнай, Буянта маанадые дахуулаад, засагай газар ошоо. Тэндэ, хари, монгол хэлэтэй зон байба. «Таанад яажа ябаһан зомта?» – гэхэдэнь, хуу Даша тээшэ харабабди. Даша абгымнай: «Бидэ мүргэлөөр ябаад бусажа ябанабди», – гэхэдэ, тэрэ хүн: «Һалажа бутарһан буряадуудые бултыень шахуу мэдэхэлби дээ. Сүлөөлэлгын дайнай түлэг дунда аха захатантнай гоминьданда урбаад, зүгөөтөөрөөд тэрьелһэн хүнүүдэй нэгэ хэхэг болоно гүт даа? Мүнөө нютагаа бусахатнай гү?» – гэжэ асууба. Һүүлээрнь: «Таанар долоон хоногто эндэ байхат. Хонолгын мүнгэ бидэ гаргахабди. Шиан уруу ошохо машина байха. Тэрээндэ таанад мүнгэ түлэхэгүйт, бидэ һуулгажа үгэхэбди», – гэбэ.

Ланжууда долоон хоногто байгаад, Буянтамнай нэгэ сэрэгэй газарта маанадаа баһа дахуулжа ошоод, нэгэ томо задагай машинада һуубабди. Маанадтай уулзаһан ноён харгыда эдихэ мүнгэ баһа үгэбэ. Сэрэгшэд манда

жэгтэй найнаар хандана. Харгы зуураа үдын хоол эдээд, машинадаа нуухадамнай, обоо жэмэс асаржа тарааба. Үдэшэ оройхон нэгэ газарта хүрэжэ хоноод, хоол эдээд, тайбан ябажа байхадаа, заримашуулнай өөөд хоорондоо хэмээхэн иигэжэ хөөрэлдэнэ: «Бидэ дайн үймөөн дунда шэнэ засагай сэрэг “баалуул” гээшэнь ехэ аймшагтай сэрэг гэжэ тэрьедэжэ ябаһан зон бэшэ һэн гүбди? Энэш мүнөөхи баалуумнай бэшэ гү? Ямар найн зон байгаа гээшэб?»

Харгы замдаа хаадгүй гурбан үдэр соо ябаад, Шиан хүрэжэ, нэгэ газарта буубабди. Үглөөдэрын Буянтамнай баһал бидэнээ дахуулжа, засагай газар ошохо болобобди даа. Намае гансаарайемни буудалдаа орхёод: «Газашаа бү гараарай», – гэхэдэнь: «Заа», – гээд, үлөө бээб даа. Нилээн саг үнгэрһэнэй удаа, газар гэнтэ хүрөөтэй шанга абьян дулдабал даа. Би үүдэнэй забһараар харабаб... Һээ, жэгтэй олон хүн зон гудамжаар бүрээ, бэшхүүр үлээжэ, зариманиинь хэнгэрэг сан сохижо, урагшаа ябажа байна!.. Хойноһоонь нюур, амаяа гоёор будажархиһан хүнүүд үндэр гэгшын модон хүлтэй, ута бүһэ намируулан, мушхаралдана, бүжэглэнэ. Яаһан һонин юумэн гээшэб?! Ябаһан тээшэнь нюдөө табихадамни, боро үнгэтэй хоёр дабхар гэр харагдана; хүндэлдэһэн хара хабтагай дээрэ томоор бэшэһэн дүрбэн алтан үзэг байна... Энэ жагсаалые харажал байһайб гэжэ һанабаб. Тиигээд тэсэжэ ядаад лэ, газашаа гаража, тэдээниие дахабаб даа. Хаа-яа һажаалдан, мушхаралдаадшые үзэнэб. Уданшыегүй мүнөөхи боро үнгэтэй хоёр дабхар гэртэ хүрэшэбэб... «Саашаа ошоо һаа, төөришэхэ аа гүб, һөөргөө бусаха байна», – гэжэ һанаад, гэдэргээ ябанаб, гудамжаар гэр бараа һонирхон харахада, гайхаха юумэн олон... Би, юрэнь, үһэтэй хүдэһэн дэгэлтэй бээб даа, улаан бүд залаатай буряад малгайтай, буряад хүдэһэн гуталтай, иимэ нэгэ барбагар хүүгэн ябажа байнаб. Хитадууд намае харан-харан, гайхан-гайхан үнгэрнэ. Би тэдээниие хаража, баһа һонирхоноб, эрьелдэнэб... Гэнтэ урдаһаамни манайхин булта ерэжэ ябаба даа. «Энэ ябана! Энэ ябана!» – гэлдэн, дүтэлжэ ерэхэн эжымни нёлбоһоо аршажархёод: «Үтэр яба! Байһан гэрээ олохо хүн гүш?» – гээд

лэ, урдаа туугаад ябаба. Би ехэ оролдосотойгоор ажаглажа, досоогоо хайса хадууһан хадаа, гэрээ олоо хүн аабзаб даа. Тиигээд лэ тэдэ хүнүүд: «Энэ хүүгэниие дахяад бү орхие. Энэ мянга түмэн хитадуудай дунда төөрижэ, үгы болошохонь бэшэ гү?!» – гэжэ шууялдаба. «Ээ даа, дахяад дураараа ябахагүйб даа, гэмтэйлби даа», – гэжэ өөртөө мэдэрбэб...

Эндэ хоёр хоноод, мүн лэ засагай газарай үгэһэн зам харгын мүнгэ, эдихэшье мүнгэ абаад, тээбэриин поезддо холбоһон хоёр бүлэг ажалшадай һуугаад ябадаг вагондо һуужа, Бээжэн хүрөө һэмди. Тиигээд Бээжэн хотын гоёыншые үзэһэнөө балай һананагүйб, - Юн Хэ Гүн сүмын нэгэ таһалгада хоёр хоноо бэлэйбди. Зай, Бээжэндэ үнжэхэдөө, Буянта ахайгаа дахажа, мүнгэн зоосоо саарһан мүнгөөр хэлгээд, Хайлаар хүрэхэ поездын билет өөһэдөө абаабди. Буянта аха намда нэгэ жэжэхэн тетрадь болон нэгэ харандааш абажа үгөөд, тэрээн дээрээ зуу хүрэтэр тоо бэшэжэ: «Бэшэг номдо хайн һураарай даа», – гэжэ захяа һэн. Би яагаашье ехээр баярлаа гээшэ һэнбиб?! Манайхид Буянтада: «Ямаршые хайн хүн гээшэбши даа, ута наһа наһалжа, удаан жаргаарай!» – гэжэ үреэгээд лэ, Хайлаар хүрэхэ поезддо һуугаа һэмди.

Вагондо орожо һуумсаараа, поездын зөөри гэһэн тэмдэгтэй томо стакан соо халуун уһа абажа, зосоонь хуураһан мяха, нюдэһэн борсоёо хээд, эдеэлээ һэмди. Хоёр үдэр, хоёр һүни ябаад, гурбадахи үдэртөө оройхон Хайлаар хүрөөбди.

«Зай, түбхын түрүүндэ засаг захиргаантай харилсажа, зам мүрыемнай олгоһон Буянта ахайдаа доро дохижо, һайниие хүргэхэ ёһотойбди. Талархажа байнабди. Хэрбээ тэрэ хүнэй бидэниие дахуулжа, Бээжэн хүргэжэ, Хайлаар уруу шэглүүлээгүй һаань, үнөөхил ябаган зандаа байхал һэмди даа. Нээрээшые, наһан туршадаа мартахаар бэшэ», – гэлсээ манайхид...

Хайлаар ерэхэдэ, саһатай, хүйтэн байба. Вокзал дээрэхи хүлһэнэй морин тэргэдэ һуужа, хотын түб уруу ошоходомнай, нилээн олон нютагай зон дайралдажа,

«төөрижэ ябаһаар, түрэлөө олобо» гэгшэдэл, өөр өөрынгөө түрэл садан уруу айлшан боложо ошобобди. Холын аян замда аха дүү шэнги болошоһон бидэ зургаан хүн халажа ядан, иишэ-тиишээ тараа бэлэйбди. Сэбжэд абжаамнай, хөөрхэй, маанадһаа халажа ядаһаар, түрэлдөө ошоо һэн даа. Һүүлдэ, 1955 ондо, Арабжаа нүхэрынь Хүхэ-Нуур можоһоо ерэжэ, нэгэ басага үргэжэ, хайн амидараа һэн.

Шэнэхээн сүмэһөө морин шаргатай ерэхэн Балданай Бальжинима абгатаа уулзаһан эжы: «Нютаг аха, нютаг дүү басаган», - гэлдэн, аргагүй зохидоор хөөрэлдэбэ; тиигээд эжы бидэ хоёр Дашын Болод хуряахайнда ошохо болобобди.

Зүүн-Түбэдэй хада уулаһаа гаража ерэхэн бидэндэ Шэнэхээн нютагнай, хада уулань намхан, тала дайдань уужам, тэнигэр гоёор угтаба. Саһан үшөө хайлаадүй, хүйтэхэн... Мори шаргада һуугаад ябаһан эжымни:

*Үндэр Майдари бурхандань
Үнгын хадаг бария,
Арьяа-Баала бурхандань
Абаралай айладхал үргэе.
Үргэн Шэнэхээнэй хойморто
Үнгын шэмэгтэй дасан байна.
Үнгын шэмэгтэй дасандаа
Үргэлжэ хүрэжэ мүргэе, –*

гэжэ дуулаһаар, харгыдаа Шэнэхээн сүмэдөө мүргэжэ бараалхаабди. Эжы намда таряа, будаа үгөөд: «Энэ зүүн элхэн дабаанай саана шинии тоонто байха ёһотой. «Унаһан шорой алтан, ууһан уһа аршаан» гэдэг юм шуу, энээниие тэрэ дабаан уруу хандажа үргэ», – гэбэ. Би тэрэ заабариинь ёһоор гүйсэдхэбэ; зосоомни ехэ таарамжатай, дулаахан шэнги боложо: «Би түрэхэн газараа ерэбэ гээшэ гүб?» - гэжэ ханаад, этигэжэ ядан байгаа һэм.

Энээнэй һүүлээр бидэ саһатай харгыгаар саашаа ябаабди. Тиигээд эжымни иимэ дуу дуулаа һэн:

*Ханаа сэдхэлдэм мүнхэрхэн
Харуулхан Шэнэхээн нютагни,
Хайханай үрээл шэнгээхэн
Аба эжы хоёрни.
Сэдхэл зүрхэндэм хоногшоһон
Сэлгээхэн Шэнээхэн нютагни,
Сээжымни гунигыг хэргээхэн
Сэдхэлэйм үетэн нүхэдни...*

Һүни орой болоһон хойно Бүридын үндэрэй арада байһан Дашын Болод хуряахайндаа хүрөө һэмди даа. Энэ айлай Бадма абжаа гээшэ минии эжын түрэхэн эгэшэ байба. Болод хуряахайтан наяд гараһан эжытэй, баһа намһаа хоёр дүү Баатар гэжэ хүбүүтэй байгаа. Баһа эндэ Дэжэдмаа абжаа гэжэ эжын үеэлэ эгэшэ 15-тай Бүтид гэжэ басагантаяа байба, нүхэрын дайнд соогуур баруун тээшээ ябашаһан юм ха... 1947 ондо Дэжэдмаа абжаа басагантаяа энэ Шэнэхээн нютаг хүргэгдэхэн зоноор суг нютагаа бусажа ерэхэн байгаа.

Тиигээд лэ гэртэ орожо, бултаараа золгон уулзажа, нэгэ ехэ бархиралдаан, уйлалдаан болоо һэн даа. Жаахан Бүтид абжаамни: «Хүнэй нютагаа ерэхэ байхада, манай аба яагаад ерэдэггүй юм бэ?!» – гээд лэ, шангаар бархираа. Манай эжы: «Абашни удангүй ерэнэ ааб даа. Дайн үймөөн угы болоо бшуу даа. Харгы зам сэхэлдээ, ерэнэ ааб даа», – гэжэ аргадажа, уйлахыень болжуулаа һэн. Тиигээд лэ эдээлжэ сайлаха забһартаа арбаад жэл болошоһон гуниг, зоболон тухайгаа захиһаань хөөрэлдэжэ, мүнөөдэр амиды мэндэ уулзаха заяатай байһандаа олзуурхаа һэмди даа. Эжын абжаа Бадма абжаамнай: «Таанар зобожо, тулижа ябаһаншье хаа, хари, мүргэлэй орон хүрэхэ, мүргэл хэжэ, буян үйлэдэхэнтнай олзо байна даа. «Ябаһан хүн яһа зууха» гэдэг энэ байна даа», – гээ һэн.

Таба нарын һүүлээр, хабарай ажалай дууһахада, Ара-Шэнэхээнэй «Үржэн булам» гэжэ зуһаланда зөөжэ буугаабди. Энэ газар Гармын Үржэнэй гэр бүлын зуһадаг

газар байһан ушартайдаа иимэ нэрэтэй болоһон байгаа. Голой тохойдо улир, мойһон сэсэглэжэ, тала дайда зүлгэ ногоогоор надхажа, үнгын сэсэг алаглажа дэлгэрхэдээ, хүнэй сэдхэлдэ жэгтэй һайхан мэдэрэл түрүүлээ бэлэй. Бадма абжаа үбэлын нюдөө үбдөөд, хуряахайтай Харбин ошожо, нюдөө үзүүлээ, эмшэлүүлээ һэн. Эжымни үхэр малыеньэдеэлүүлжэ, уһалжа, хүгшэн, хүүгэдыень харалсажа байгаа. Бадма абжаа хоёр һара болоод, Харбинһаа ерээ һэн; нюдэнэйн үбшэн бага болоошые һаа, харааниинь муудаа һэн.

НУРГУУЛИ БОЛОН СОЁЛОЙ МҮРЭЙ ЭХИН

Эжы бидэ хоёр хойто намарынъ Имин голһоо баруун тээшээ Хуйн голой эрьедэ байдаг Нимын Сампил худында ошообди. Тэдэ дунда зэргын амидаралтай, жараад наһанай зон, 11-тэй Нима гэжэ хүбүүтэй. Сампил худа гээшэ хүхюу дорюун, шог зугаатай, шадал тэнхээтэй, эмниг мори шэхэдэжэ, тэргэдэ оруулжа нургаха, адуу мал хараха, үбһэ тэжээл бэлдэхэ ажалда дүй дүршэлтэй, яаруу түргэн хүн... Мэдэг худагы гээшэ тогтуун түбшэн зантай хүгшэн даа; арһа элдэхэ, дотор хүбэрдихэ, гэр сэбэрлэхэ, тугал тогтоохо, үнөө һааха гэхэ мэтын ажал намда заажа ойлгуулхадаа, тусгаар бэрхэ юм...

Минии эжы үбэл саһа ороходо, Гарма-Доржо гэжэ баян айлай 60-70 һубай үхэр абажа, Нимын Сампилтанаар зөөдэлдэ гараа һэн. Эжымни үдэртөө үхэр адуулха, үхэрэй хэбтэри хэхэ, шабааһыень орхихо, түлээ түлишэ бэлдэхэ; һүнинь тоһон дэнгээ носоожо, хүн зондо дэгэл, гутал, малгай оёхо... Гэбэшье, зөөдэл айлшни таба-арба хоноод лэ, буусаяа урилха ёһотой юм. Хаа-яа Нимын Сампилай Нима хүбүүн бидэ хоёр үхэр адуулхабди. «Хулһан соо үхэрөө байлгажа, зогсоожо болохогүй, жабар уруу уруудуулжа болохогүй, хайнаар адуулжа, хайнаар уһалуулха хэрэгтэй», - гэхэ Гарма-Доржо. Энэ захяаень дүүргэхэ гэжэ Нима бидэ хоёр оролдохобди даа.

Нэгэ үдэр маанадтай яг наһаараа адли хүбүүн басаган хоёрой үхэр адуулжа ябахада, уулзажа танилсаббди.

Тиигээд үхэрөө адуулхынгаа забһарта саг зуура соо саһа обоолжо, үхэр мал, тэргэ хэжэ наададаг, баһа гүйлдэн урилдажа, ехэл хүхюутэйгээр үхэрөө адуулдаг болоо һэмди. Танилсаһан хоёрнай Жамсын Намаа Дашын Цэдэб гэжэ нэрэтэй һэн... Тэдэнэр нэгэ үдэр маанадые гэртээ уриба. Бидэ дүрбүүлээ шагай наадажа, түүхэ, таабари хэлсэжэ, газар, зосоо гаража, орожо байжа наадабабди. Нэгэтэ би гэрэйн уняада хабшуулагдаһан хүүгэдэй ном харажархибаб. Тэрээниие тэдэ хоёр абаад уншаба... Туулайн шоные айлгаһан тухай үльгэр, араата хирээе магтажа, гуаагалуулжа байгаад, мяхыень абажа эдihэн тухай хүүгэдэй үльгэрнүүд лээ, ямар гоё юумэн гээшэб?! Үзэг, бэшэг мэдэдэг болоходо, иимэл гоё байдаг юм байна; юуншые һаань - уншаха, юуншые һаань - һонирхохо гэжэ һанахадаа, хорхоймни ехээр хүрөө һэн.

Эндэ нэгэ һонин юумэ дурдамаар... Үхэр адуулжа ябахада, хамагай аймшагтай юумэн юун бэ гэхэдэ, бууратай тэмээн болоно. Сагаан һарын ойртоходо, буурануудай ороон орожо, хөөһэ сасаад, хүзүүгээ һунаагаад, газар шүүрэн алдатарар толгойгоо һэжэрээд, тэмээгээ тойроод шогшохо. Шэлэ хүзүүндэнь нэгэ томо хөөһэн шүлһэн хүлдэшэнхэй байха. Һүрөөтэй гээшэнь, хүнэй ойртоходо, хүлөө алсайлгаад зогсохо. Хүнхэрэй буура, баян Моониин буура хоёрые (Моони гээшэнь ород хүн) аймшагтай буура гэжэ мэдүүлхын түлөө бүхэн дээрэнь улаан бүд уядаг байна. Тэдэнтэй хүн талада дайралдаа һаа, тэрьедээгүйдэ аргагүй юм ха...

Сагаалганай ойртожо байһан нэгэ үдэр манайда түрэл садан болохо табяад наһанай абга бэригэн хоёр ерээд, хүндэлүүлжэ сайлаад, ярилдан, энеэлдэжэ байтараа: «Могойтодо байхадаа, Уртадаа байхадаа, үдэшин сагаар аба, эжыһээ нюугаад, наададаг һэмди гэлсэнэ. Зөөдэлэйнгөө гэртэ түмэр пеэшэн түлихэдэ, дулаахан байха. Булта дэгэлээ тайлажархёод, гар гараа барилсаад, пеэшэнээ тойрожо хатардаг бэлэйбди», – гэжэ абгын хөөрэхэдэнь, би тон ехээр һонирхоо бэлэйб.

*Нарһан модон шалаяа
Нахилзаса хатарая.
Наһан залуу үедөө
Наранай гаратар хатарая.
Хуһан модон шалаяа
Хотолзосо хатарая.
Хорёодхон залуу наһандаа
Хонон үнжэн хатарая.
Үргэн модон шалаяа
Үндэлзэсэ хатарая.
Үеын залуу таанартайгаа
Үүр сайтар хатарая, –*

гэжэ дуулан, тэдэмни пеэшэнээ тойрожо наадаба. Ямаршые гоё наадан гээшэб гэжэ ханаа нэм...

...1952 онойнгоо намарынъ Гомбын Базар нагасындаа ошобобди, Шойжид басаганиинъ нургуулида ошоһон, үгы байгаа. Тэдэнээр сугтаа Мухадай гэжэ хонишон үбгэн, түрэл саданайнъ Дондог гэжэ залуу хүбүүн хоёр байба. Нагасатан Исай гэжэ ород хүнэй мянгаад хони хаража, хужартай, бэлшээри хайнтай тала дайдаар хонёо адуулдаг, «Үзүүр бүрдэ» гэжэ бульдируугай зүүн хажуугаар, аэропланай буудалһаа урагшаа, намартаа зөөдэг байгаа. Тиигээшые хаа, Имин голһоо холодохо дурагүй байһан даа...

Зай, үбэлэй хахинама хүйтэндэ, гурба-таба хоноод лэ, үүр-сүүрээр бодожо, гэр бараагаа ашаалаад зөөхэбди. Эртын хүйтэн жабарта хасар хайрагдаха даа, эгээ һүүлшын тэргэ дээрэ һуунхай ябажа байтараа, даарахадаа буугаад, зөөдэлэй хажуугаар гүйхэш даа. Нэгэ мэдэхэдэ, хоёр хасаршни сагаан толботой боложо, хүлдэшэн байха. Тиигээд лэ хагдаар халюурһан буусада буухабди. Дондог ахай Базар нагаса хоёр хониной хотондо урид ерээд, саһыень этэжэ арилгажархёод, хүлеэжэ байха. Тиигээд лэ зөөдэлэй ерэмсээр, тэрэ этээд арилгаһан гэрэй һуури тойруулжа тэргэнүүдээ зогсоогоод, сараа мулталжа, булта бараагаа буулгаад, һеы гэрээ барижа эхилхэдэнь, би

шаргатай тэбхээнсэг соо, хүнэгүүд соо сэбэр саһа удхажа асархаб. Унишье болонгүй, гэрэй баригдахатай сасуу, сай, эдээ холоо бэлдэхэбди.

Энэ үедэ ахай нагаса хоёр хонинойнгоо мантан хотоной саһа этэжэ дууһаад, гэртэ орожо ерэхэдэ: «Яг лэ хайша-хайшаа 40 алхам гээшэ һэн гү, юрэдөөл, 20 алхам радиустай түхэрээн хотоной саһа этэбэбди», - гэгшэ һэн. Тиигэһээр байтар, Мухадай үбгэн, хөөрхэй, үдэшын наранаар хониёо адуулһаар бии болохо, даараһан лэ байгаа ха даа гэжэ һанахаар, малгайнъ шэбэгшэ сэн хөөргэ болошонхой харагдаха даа...

Энэ мэтэ байдалтай малшад Имин һомонһоо баруун тээшэ Хуйн нютаг, Залаа нарһан, Хара хужар, Үндэр шэлүүһэтэ, Хамбигар, Хаалгын шэлэ гээд лэ, олон газараар нютагладаг бэлэй.

Долоон хоногтоо нэгэ дахин гээшэ һэн гү, оршон тойроной зөөдэлшэд, бэшэг мэдэхэгүй хүнүүд сугларжа, монгол номдо һурадаг болобо. Даша-Балдан гэжэ хүн монгол бэшэгэй сагаан толгой заадаг гээшэ һэн ха. Бишье дахажа һуралсабаб...

Һургуулийн үбэлэй амаралта боложо, Шойжид абжаагай гэртээ ерэхэдэ, намда ехэл хүхюутэй, зугаатай болоо. «Һургуулида монгол хэлэ, тоо бодолго, зураг, дуун гээд, олон юумэндэ һурадагбди, бултараараа бүжэг хэдэгбди», - гэжэ хөөрэхэ. Тиихэдэнь ехэ зохидшоохош даа... Орой болоходо, тоһон дэнгээ носоогоод, номоо уншаха, үзэхэ даа, би зурагыень һонирхон хаража: «Энэ юун бэ, тэрэ юун гээшэб?» - гэжэ һурахаб. Тиигээд Шойжид абжаа намда: «Һургуулида хоюулаа ошуужабди», - гэхэ. Энээн тухай эжыдээ айлдхахадамни: «Мүнөөдөө мүнгэгүй байнабди даа, һүүлдэ мүнгэтэй болоходоо, һургуулида ябана аабзаш даа», - гээ һэн.

Хоёр һарын эхээр, Сагаалганай болохо гэжэ байхада, 29-дэ гэр бараагаа сэбэрлээд, 30-да, бүтүүгэй үдэр, бурхан тахилаа һэргээгээд, хүжэ, зулаяа үргөөд, сагаан эдээн табэг, хониной мяхан табэг бурхандаа үргөөд, үглөөдэрынъ

шэнын 1-нэй үглөөгүүр газраа сан табяа хэн. Һүүлээрнь бидэ бурхандаа мүргөөд, түрэл садан зон бултадаа бэе бэеэ сагаалганаар амаршалан золгобобди даа. Дондог ахай, Шойжид абжаа бидэ гурбан хүн зониие золгохо хадаг пулаад хоёроо үбэртэлээд лэ, сагаалжа мордоо хэмди. Хүнүүдэй хэлсэхээр, үбэлжөөнэй газарта, мүн лэ олон зонтой түб газарта шэнын 1-һээ шэнын 3 хүрэтэр багашуулай сагаалган болодог байба. 15–30 наһа хүрэхэн залуушуулай дунда сагаалгание үнгэргэхын түлөө хоёр хүн ударидажа, гурим, журамтайгаар ябуулдаг юм ха. Тэдэнэй нютаг соогоо хамагай үндэр наһатай айлһаа эхи абаад, бүхы айлда орожо, золгожо сагаалхада, хонохо, наадаха газартань мориной үбһэ тэжээл бэлдээтэй байдаг хэн. Сагаалганай наадан хүхюутэй, зугаатайгаар үнгэрхэ даа. Гурбадахи үдэртөө сагаалганайнгаа дүн согсолжо хөөрэлдэхэдөө, хаа-яа архи ууһан заримашуулые шүүмжэлээд тарадаг байгаа.

Хойшонхи үдэрнүүдтэнь, шэнын 4–5 болотор, наһажаал зон мори шаргаар сагаалдаг. Манай эндэхи арба гаран хонишон айлнуудай морёор саһа бутартар гүйлгэлдэхэдэ, гоё шэнгээр ханагдаа. Айлда ойртоходоо, морёо татажа аалидахадань, гэрэй эзэн угтан гаража, мори абаад, сэргэдэ уядаг. Сагаалаашад гэрэй үүдэндэ хүрэжэ, баруун гараа дэлгээд: «Орыт, та орогты», - гэлдэн, аха зоноо түрүүн гэртэ оруулдаг заншалтай хэн тула, гэртэ оромсоороо, бурханда мүргэжэ, аха хаа зоной баруун гар дээрэ хадагаа табижа золгоод, үрээлыень шагнадаг.

Сагаалуулжа байһан айл сай болон сагаан эдээн табасаа, Һүүлээрнь баншатай шүлэ гү, али бууза гү табяад лэ: «Сагаан эдээ баригты, эдээ хоол баригты», - гэжэ табат мэдүүлхэн хойнонь лэ, айлшад нэгэ хэды саг соо хөөрэлдэн, сагаан эдээн табатһаа ама хүрэн, сагаалжа һууд гээд бодожо, хоёр гараа дэлгээд, бэеэ бүхылгөөд: «Манайхяар сай барижа сагаалаарайгты», – гэжэ урьад, гараха ёһотой. Тиихэдэнь гэрэй эзэн мори абажа мордуулдаг байгаа.

Сагаалганда дууладаг дуунуудай нэгэн:

*Намдуухан нютагымнай гиигүүлдэг
Наранай хурсахан гэрэл гү?
Наһан туршадам үерхэнхэй
Намдаа хайратай нүхэд байдаг.
Наруулхан нютагым гиигүүлдэг
Нарын мүнгэн гэрэл гү?
Найхан сэдхэлээр найжалдаг
Нанаандам хайратай нүхэд байдаг.*

Баһа нэгэ дуун байха:

*Холол замым тобишолонхой
Хүрин зээрдэ моримни.
Хүндэтэй наһатани золгуулдаг
Хүгжөө нарьяата Сагаалган.
Аласай замы ойртуулдаг
Агта хүлэг моримни.
Анда нүхэдтэйм уулзуулдаг
Анханай заншалта Сагаалган.*

Баһа нэгэ һонирхолтой зүйл гэхэдэ, нэгэ айлда сагаалхадамнай, Монгол уласта һураад һаяхан ерээд байһан Балдан гэжэ залуухан хүн гоёор иигэжэ дуулаһан юм:

*Утахан Хэрлэнэй дэнжэ дээрэ
Ургынь һалбараад ганхажа байна.
Уриханаар таталһан захяа байна,
Ушарһан гансымни бэшэ юм аа гү?
Сэлгеехэн Хэрлэнэй дэнжэ дээрэ
Сэсэгынь һалбараад ганхажа байна.
Сэбэрхэн таталһан захяа байна,
Сэдьхэлтэй гансымни бэшэл аа гү?
Ухаанхан зүрхым һоноржуулдаг
Удамта Монголоой гушан таба.
Сээжэл зүрхым һоноржуулдаг
Шэнэхэн Монголоой гушан таба.*

«Ямар гоёор дуулана гээшэб?» – гэлсээбди, альгаа ташаабди. Тиигээд би хэмээхэн: «Энэ гушан таба гээшэмнай юм бэ?» – гэжэ һурабаб. Тиихэдэмни нэгэ ахай: «Энэшни монгол үзэг гээшэ. Ниитэ гушан табан үзэгтэй юм даа. Монгол үзэг гээшэ хүнэй сээжэ зүрхэ һоноржуулдаг юм шуу», – гэжэ хэлээ һэн. Һурахал ёһотой юумэн байгаа гэжэ һанаа һэм.

Нэгэ үдэр үглөөнэй сай уужа байтараа, Базар нагаса эжыдэ хандажа: «Би басагандашни 20 түхэриг үгэһүү. Мүнөөнэй шэнэ засаг амидаралдаа хүндэ хүшэр, үншэн хүүгэдэй һургуулида орохо ябадалда харгалзал үзүүлдэг гэжэ дуулаа һэм. Гурба һарын гарахада, басагаяа манай басагантай суг һургуулида эльгээгыш даа», – гэжэ хэлэбэ. Тиихэдэнь минии зосоо наран гараһан шэнги боложо, абжаатаяа нюдөөрөө хөөрэлдөөд, газгаа гаража, гар гараа барисалдан, дэбхэрэлдээ, хүхилдөө бэлэйбди.

Тиигээд лэ Сагаалганшые дүүрээ. Эжымни намдаа нэгэ һэеы шэрдэг, хүбэнтэйхэн хүнжэл заб сүлөөтэйдөө оёжо үгэбэ. Базар нагаса хэды хабтагай бэлдэжэ, модон ханза дархалаад, намда бэлэглэбэ. Тиигээд лэ тэмээн тэргээр Шэнэхээнэй һургуули тээшэ эжытээе зорёо һэм.

Һургуулида ошохо харгыдаа Банзарагша Балданай Дамби-Жалсан гэжэ ахайнда хүрэжэ, сай уугаабди. Тэрэ ахатан: «Бидэ Санжаа-Ешэ ахайтай үеэлэ, хаяала аха дүү зон гээшэбди. Манай Санжаа-Ешэ ахай монгол, түбэд ном бэшэг хайн мэдэдэг хүн һэн. Нэгэтэ 1930 гаран ондо Дашынхи гэжэ айл ламанарые залажа, «Алтан гэрэл» ном хуруулжа, даллага абажа байгаа һэн. Гурбан лама уншажа байтараа, аагажа, номойнгоо хуудаһануудые хэхэжэ ядажа байхадань, баруун урда һууһан халзан хара хүнэй үндэр хоолойгоор саашань уншахада, ламанар гайхан хараад, дахажа уншаа бэлэй. Тэрэл хүн Санжаа-Ешэ ахай байгаа... Басаган, ши абадаа адли номтой, бэлигтэй хүн болоорой», – гээд, 10 түхэриг бэлэг үгөө һэн.

Дамби-Жалсан ахай баһа иигэжэ хөөрэбэ: «Манай аба хэлэдэг һэн, Санжаа-Ешэ ахай бүхэриг, шадалтай хүн

байхан. Олоной газарта оромоо алдадаг тоомгүй хүбүүдые тарайтар шаадаг хэн ха. Нэгэтэ Монголоой Дашабалбарта дээрээ ахагүй, дэргэдээ диилэхэ хүнгүй Халзайн Булад, Түмэргэжэ хоёр барилдааша хүбүүд тухай Санжаа-Ешэмнай дуулахадаа, барилдажа үзэхэ гэжэ шиидэбэ. Тиигээд хэдэн үхэрөөр нэгэ хайн мори хэлгэжэ унаад, нэгэ хайн анда нүхэртээ обоогой найрта зорижо ошоо гэхэ. Барилдаанай эхиндэ нүхэрын унаба. Удаань Санжаа-Ешын түрүүлжэ гарахан дүрбэн бүхэтэй барилдажа байхада, нүхэрын оршон байдалые ажаглаад, моридойнгоо ойрохон ошобо. Эгээ һүүлдэ түрүү һуури буляалдахан Санжаа-Ешэ Халзайн Булады хаяжархиба ха. Хүн зон шууялдан: «Яагаа хүрхэй Агын хүбүүн гээшэб, үзэлсэлши, наашаа! – гээд, хэдэн залуу хүбүүдэй хамсы шамаад, хүсэрхэн ойртожо ерэхэдэ, Санжаа-Ешэмнай хоёрынь тарайтар шаагаад, хуга харайн мориндоо мордоод, нүхэртээ хоюулаа тэрьелшэбэ ха. Хэды хүбүүд хойноһоонь мордоошье хаа, хүсөөгүй гэлсэдэг даа».

Иигэжэ аба тухайгаа гайхалтай һонин ушар дуулахадаа, хургуулида һураха гэхэн хүсэл, зориг сэдхэһыемни улам ехээр эзэлээ хэн...

Эндэ сайлажа амараад, саашаа хэдэн саг соо ябажа, Улаан-Харганаа гэжэ газарта байхан Шэнэхээнэй бага хургуулида хүрэбэбди. Тиигээд лэ Согтын Жамса дарга багшада ороходомни: «Юу мэдэхэбши?» - гэжэ намһаа һураба. Тиихэдэнь: «Сагаан толгой мэдэхэб, зуу хүрэтэр тоо мэдэхэб», – гээ хэн хаб. “Түрэхэн һара, үдэрөө хэлэ”, – гэбэ. “Хара морин жэлэй үбэл түрөө хэм”, – гээб. Тэрэ дарга: “1942.12.10”, – гэжэ бэшэрхёо. Һүүлдэ Жамсаран нагасаһаа һурахадомни: “1942 оной Сагаан һарада түрөө хэнши”, – гээ бэлэй. Тиигээд лэ дарга багша эжыдэмни хандажа: «Басагандатнай һара бүридэ улас гүрэнһөө туһаламжа – найман түхэриг мүнгэн үгтэхэ. Та һанаа амар бусаарайгты, хайн һурана ааб даа басагандатнай», – гээд, намда иигэжэ хэлэбэ: «Шамайе хургуулида абаабди. Эрдэм соёлдо һурахаһаа эрхим дээрэ юумэн үгы, эетэй, эбтэй ябаха

гээшэ нангин шухала юумэн гэжэ ойлгоорой. Нэгэдүгээр «а» ангида орохо болоош, хайн хураарай»...

Нэгэдүгээр ангиин багша Дашын Долгор, мihэлзэһэн урихан шарайтай багша, намайе угтажа абаа һэн. Ангиин гэртэ абаашажа, гушаад нүхэдтэй намайе танилсуулаад: «Элүүр энхэ ябаха гээ хаа, ариг сэбэрээр ябаха ёһотой, эрдэм мэдэсэтэй ябаха гээ хаа, ном, бэшэг хайнаар үзэхэ хэрэгтэй», – гэжэ намда хэлэһыень мартагшагүйб.

Тиигээд лэ 1953 оной гурбадахи харын нэгэндэ хургуулийн хурагша боложо, багшанарай нангин хургаалда хүртэжэ, олон найза нүхэдтэй болоо һэм даа.

Зунай гү, али үбэлэй амаралтын болоходо, эжы бидэ хоёр айлай үнээ хаахабди, ондоошье ажал юу барагдаха һэм?.. Тиигээд хургуулидаа ерэхэдэ, хургуули минии гэр орон шэнги хайханаар ханагдаха даа.

Үдэр үдэрэй хэшээлдэ шэнэ һонин зүйл мэдэдэг болооб, би хураха айхабтар дуратай хадаа, хуралсалай шалгалтын дүнгөөр отол түрүү хуури эзэлдэг һэм. Тиигэжэ Дэжэдмаа найзатайа Ехэ хушуунда дансалуулһан онсо бэрхэ хурагшад болоо һэмди.

Зай, иигээд лэ энэ хургуулида хуража байха үеын хамагай һонирхолтой зүйл тухай хэлээ хаа, «Дэлхэйн хүүгэдэй баярые тэмдэглэхэ» гэхэн ушар болоно. Багшамнай: «Энэ дэлхэйдэ олон улас гүрэн байдаг юм, энэ олон гүрэнүүдэй хүүгэд 6 харын 1-дэ «Хүүгэдэй баярые» тэмдэглэдэг юм. Илангаяа зэргэлээ хүршэ байдаг Зүблэлтэ Холбоото Уласай хүүгэд гээшэ ехэ жаргалтай, түлөөһэгүйгөөр хурадаг, хуу адли хубсаһа үмдэдэг. Тиин гэхэдэ, манай хүршэ, зүүн тээмнай байдаг Солонгос гэжэ уласай хүүгэд 1950-яад онуудаар ехэ гасалантай дайн дажар үнгэргэһэн оршон байдалда хурадаг юм даа, хайратай», – гэхэ мэтэ һонирхомоор юумэ маанадтаа хөөрөжэ үгөө һэн.

Тэрэ жэл Хайлаарһаа хойшо зөөдэлдэ ябаһан эжымни хүүгэдэй баярта ерэхэ гэхэдээ, үерлэһэн голдо хаагдашоод, ерэжэ шадаагүй. Яалтай гээшэб? Тиигээд лэ найзануудайнгаа үгэһэн халаад үмдөөд, «Хүүгэдэй баярта»

ошоо hэн хаб. 6 нарын 1-дэ сэнхир хүхэ огторгой үүлэгүй тунгалагхан, сэлигэр номин тала тооногүй намжаахан байгаа бэлэй. Арад зон олоороо сугларжа, «Хүүгэдэй баярые» үзөө. Бүхы нурагшад жагсаалда зогсожо, дарга багшынгаа ярьяа шагнаад, hүүлдэнь булта бүжэг харуулаабди, дуу дуулаабди. Манай класс «Түл тодохо дуу» дуулаа:

*Бэлтэгэрхэн хүбүүн союулаад ерээ,
Бултаараа ерээд, түлөө абаабди.
Түрүүлэгшынгээ зааһаниие бүрим бэелүүлжэ,
Түрэ түмэндөө магтуулагдая бултаараа.*

Уданшьегүй тамирай урилдаан боложо, тоо бодолго бодожо гүйхэдөө, гурбадахи нуурида гараа гээшэ hэн хаб. Дахин урилдаанда оролсоод, 50 метрэй зайда гүйхэдэмни, харгы дээрэ нэгэ саархан хэбтэбэ. Тэрэ саарһа харахадамни, дээрэнь «Бүд үмдэн» гэжэ бэшээтэй байба. Хажуугаарнь олон үмдэн байгаа бэлэй, “хүнэй үмдэ яажа абахабши” гэжэ ханаад лэ, класстаа орожо, гадар үмдээ баряад лэ гүйжэ ошотороо, хамагай хойно үлэшэбэб даа. Эшхэбтэр гээшэнь!.. «Зай, үнэндөө хажуудашни байһан үмдэнһөө баряад гүйхэ байгааш, hүүлдэ тэндээ абаашажа табиха hэнши», – гэжэ багша хэлээ hэн. Тэрэ үдэртөө холо, ойрын зайда олон урилдаан, бүхэ барилдааншье болоо. Тиигэжэ «Дэлхэйн хүүгэдэй баярые» хүхюу зугаатайгаар үнгэргөө гээшэ hэн хабди.

Үшөө нэгэ һонирхолтой зүйл тухай дурдахамни... Тэрэмни «Сүлдэ модоной наадан» лэ дээ. 1954 оной 12 нарын 31-эй үдэшэ бүхы багшанар, нурагшанар клубтэ сугларбабди. Клубай тэг дунда томо хүнэй шэнээн үндэртэй нарһан модые янза бүриин үнгэтэй бишыхан дэнгүүд болон нурагшадай гараараа урлаһан бүтээл: хүүхэлдэй, машина, аэроплан, шубуун, онгосо гэхэ мэтэ олон юумэнүүдээр шэмэглэжэрхиһэн байба. (Манай тэндэ зайн гал байгаагүй, олон батарейнүүдые холбожо уяад лэ, носоогоо hэн багшанарнай.) Тиигээд лэ багшамнай хэлээ гээшэ hэн ха:

«Энэ саһата уулаһаа Саһата Сагаан үбгэн ерэжэ ябана. Холо ябана даа... Мүнөө найнаар бүжэглэжэ, найнаар дуулажа байя»... Тиигээд лэ хүгжэмэй зэдэлхэдэнь, сүлдэ модоёо тойроод лэ, ниитээрээ бүжэглөө, дуулалдаа һэмди.

Минии найза Дэжэдмаагай уран гоёор бүжэглэхэдэ, харагшад удаан саг соо альгаяа ташажа урмашуулаа, тиихэдэнь би бүжэгшэн хүнэй наһанай харгы эндэһээ эхилээ гэжэ һанаа бэлэйб.

Багшамнай бидэндэ, дүрбэн басагадта: «Таанар яг лэ һалбаран дэлгэржэ байһан гоё сэсэг шэнги бүжэг һанагты, тэрээгээрээ хүнэй сэдхэлые буляахаяа оролдооройгты», - гэжэ захяа һэн, тэрэ хэлэһэн үгыень һанан-һанан, шадал соогоо найнаар бүжэг бэлдээд, тархидаа ехэ олон гоё сэсэг зүүжэ, гартаа сэсэг барижа, «Би сэсэг байһан һаа» гэхэн бүжэг харуулаа һэмди. Тиихэдэмнай хүн зон нэжэгэнэсэ альга ташажа, маанадые баясуулаа.

*Би сэсэг байһан һаа,
Энхэ тайбан орондо ургаха һэм.
Тиигээ һаа, энхэ тайбанай түлөө
Үбэл, зунгүй сэсэглэхэ байгаа даа», -*

гэхэн үгэтэй бүжэг һэн...

Монгол уласай «Хонишон хүбүүнэй ухаарал» гэхэн дуунда бидэ баһа бүжэг хээ һэмди гэжэ һанагшаб. Бүжэгэй эхилхын урда тээ хонишон хүбүүн тухай зүжэг харуулагдаа һэн. Тэрэ дуунай үгэ дорой үгтэбэ:

*Сэнхир хүхэ ургы
Сэлмэг тэнгэриие дууряажа байна.
Гоёхон хөөрхэн бэемни
Урихан һалхинда ганхажа байна.
Тормогор сагаан хонидни
Тогтуун һайхан бэлшэжэ байна.*

Дабталга:

Дари-рари-рандан, дан-дан-дан...

*Баруун энгэртэ хонидни
Багтай сайхан садажа байна.
Бишихан хүүгэд намайе
Барилдая гэжэ дуудажа байна.
Түүрүүнхээ хойшо дууданан юм дээ,
Түүргэн ошоод ерэхүү даа.*

Дабталга:

Дари-рари-рандан, дан-дан-дан...

*Анхан би ошоод лэ,
Абаад тэрэниие хаяжархибаб.
Хаяад, һөөргөө харахадамни,
Хонидни үргөөд, гүйлдэжэ байна.
Хажуудань ошоод харан гэхэйм,
Хара алаг хонимни тэришэлжэ байна.*

Дабталга:

Дари-рари-рандан, дан-дан-дан...

*Бүхэ хүн болохо гээд лэ,
Хүхэ шонодо хюдуулбаб.
Хонинойнгоо ябахые мэдэхэн наа,
Хаанаһаа иимэ юумэн болохо һэм дээ.
Даншые ухаангүй наадааб даа,
Дахин оройдоош иигэхэгүйб даа.*

Дабталга:

Дари рари рандан дан-дан-дан...

Иигэжэ байтарнай, гэнтэ хонхо дуугаршаба. «Зай, энэмнай 1955 оной гаража ерэхын дохёо гээшэ... Саһата сагаан уулаһаа Сагаан Үбгэн буужа ерэбэ», – гэжэ

багшымнай хэлэхэтэйн сасуу, үүдэн нээгдэжэ, сагаан даха үмдэһэн, сагаан малгайтай, ута сагаан хахалтай үбгэн гоё хайхан басаган хоёр орожо ерэбэ. Хойноһоонь баабгай, араата, буга, туулай гээд лэ, олон амитадай баг тархидаа хэһэн хүнүүд орожо ерэбэ. Сагаан Үбгэн Сүлдэ модо нэгэ тойрожорхёод лэ, олоной урдаһаа гараа дэлгэжэ: «Амар мэндээ! Мэндээ!.. Таанадые, хурагшад, 1954 ондо ехэ хайн хураа гэжэ дуулааб... Мүнөө би онсо хайнаар хураһан, олондо туһатай ажал хэдэг, хэшээлээ хаядаггүй, тамиртаа бэрхэ хүүгэдэй нэрэ дурдажа, шагнал үгэхэб. Нэрыетнай дурдаһан хурагшад, наашаа ерээрэйгты», – гээд, онсо хайнаар хурадаг хүүгэдэй нэрэ дурдаба... Би тэдэнэй тоодо оролсожо, шагналда хүртэбэб. Һүүлээрнь Сагаан Үбгэнэй: «Би бүхы хүүгэдтэ бэлэг асарааб, нүхэдни, тараагты», – гэхэдэнь, мүнөөхи дахажа ябаһан баг үмдэһэн хүүгэд туламаар дүүрэн хампээд, жэмэс тараагаа һэн.

Үшөө һонин юумэн юун болооб гэхэдэ, зарим хүүгэд мандариние хальһатайнь мэрээд: «Ай, яашоо гашуун юумэн гээшэб?» – гэлдээ. Багшамнай: «Хальһыень арилгаад эдидэг юм», – гэжэ хэлээгүй байшоо...Энээлдээ, хүхилдөө һэмди даа... Тиигэһээр, унишье болонгүй, Сагаан Үбгэн: «Би мордохом даа, таанаадта шэнэ энэ жэлдэ улам ехэ амжалта олохыетнай хүсэнэб. Баһа олон хургуулинууд намайе хүлээжэ байна, ошохом даа», – гээд, гаража ябаа гээшэ һэн ха. Сагаан Үбгэн болодог хүн, һүүлдэ ойлгоходомнай, Хушуунай залуушуулай эблэлэй хороондо ажалладаг Халзын Болод байгаа һэн. Тэрээнһээ хойшо иимэ Сүлдэ модоной наада бэшэ үзөөгүй һэм даа.

Удаадахи һонирхолтой ябадал гэхэдэ, 1956 ондо багшанарнай Хандама гэжэ дуушаниие урижа, урданай заншалта буряад нэръялгын дуунуудай гурбан янзын аялгада хургаад, яжа буряад бүжэг хэхэ ёһотойб гэжэ заажа үгэбэ. Баһа арад зонһоо асарһан зүүдхэл, даруулга, һиихэ гээд лэ, гоё торгон дэгэлнүүдые маанадта үмдэхүүлээд, тэрээнээ «Зунай һайндэрэй» болоходо, мори унажа байжа, аха захатанда, арад зондо тоглолто хэжэ харуулаа һэмди.

Тиихэдэмнай арад зон: «Буряд зоной соёл гээшые иигэжэл үхибүүдтээ дамжуулха ёһотойл даа, ехэ хайн ушар байна», – гэжэ магтаа бэлэй. Энээниие би һүүлдэ, 1980-яад онуудта, дунда һургуулидаа нэръялгэ бүжэг юумээе заагаа һэм.

Хушуу аймагай шалгалта хэдэг бүлгэмэй ноёд энэ наадыемнай хараад: «Буряадуудта иимэ тусгаар гоё соёл байдаг юм гү?» – гэжэ гайхаа һэн.

Үшөө нэгэ мартагдашагүй дурасхаалта үдэр гэхэдэ, 1955 оной 6 харын 2-ой үдэр болоно. Хушуунай эблэлэй хороонһоо Халзын Болод гэжэ залуу хүн Шэнэхээнэймнай һургуулида пионернүүдэй эмхи бии болгохоор хэлсээ хээ һэн. Энэ эмхи хадаа Эб хамтын залуушуулай эблэлэй ударидалга доро сэхэ урагшаа дабшаһан олон хүүгэдэй зохёон байгуулалта юм.

6 харын 2-ой үдэр ехэ хурал суглаан боложо, Шэн дунда уласай Эб хамтын залуушуулай эблэлэй талаһаа маанадта улаан бүд (галстук) зүүлгэбэ. Бидэ сэдхэлээрээ һүзэглэн, табан хургаяа толгой дээрээ табин ёһолбобди. Энэмнай хадаа табан хайрлалые үнэн зүрхэнһөө дээрэ үргэн ёһолноб гэхэн удхатай юм даа. Энэ табан хайра юун болоноб гэбэл: Эхэ ороноо хайрлаха, арад түмэнөө хайрлаха, эб хамтын нам засагаа хайрлаха, ажал хүдэлмэри хайрлаха, шэнжэлгын ухаа хайрлаха... Тиигээд лэ сээжэдээ улаан бүд намируулаад, «бидэ заатагүй хайн һуража, мэргэжэл мэдэсэ олоод, ерээдүйдэ улас гүрэнөө согсолхо ябадалда нэн ехэ хубита нэмэриее үргэхэбди» гэхэн гүнзэгы хараа бодолнай улам тодо шэнги болоо һэн ха...

Бага балшар наһандаа гай зоболонтой ушараашье һаа, жаргалтайгаар хүл дээрээ үндыһэн хүнби гэжэ һанагшаб. Энэ хадаа «алтанһаа үнэтэй абын заабари, эрдэниһээ сэнтэй эжын һургаалай» аша юм даа. Агууехэ улас гүрэнэй халуун туһаламжа, нютаг ороноймни дулаахан үргэмжэ, арад зоноймни дэмжэлгын үрэ дүн гэжэ бодогшоб.

ДАХУУЛЬАН ЗҮЙЛ

Дайн дажар соогуур баруун зүгтэ Хүхэ-нуур, Гансу, Үбэр-Монголой баруун заха болохо Алашаа аймагай Эзэнэй хушуунаар таража бутархан буряадууд 1950–60-аад онуудта Шэнэхээн нютагаа бусажа ерээд, түбхинэжэ хууһан гээшэ. Манай буряад зон хаанашье зүдэржэ, ядаржа ябаашье хаа, үхибүүдтээ ном бэшэг хургажа, зааж ябаһанайнгаа ашаар Шэнэ дундата улас гүрэнэй тогтомсоор, нэгэ хэдэн бэшэг мэдэхэ залуушуул Ланчжоу хотодо Баруун-Хойтын үндэһэтэнэй дээдэ хургуулида хуража, уласай ажалтан боложо гараһан байна. Номон дарга, бэшээшэ, эмшэн, малай эмшэн, эхэнэрэй холбооной дарга гэхэ мэтэ... Лабарин дасанда хураһан, соло хамгаалһан ламанар баһа энэ үедэ бултадаа шахуу Шэнэхээн дасандаа бусажа ерээ бэлэй.

Тангад газараар зөөжэ ябаһан манай табан басагад гэхэдэ:

Намсарайн Дарима абжаа. 1951 ондо Түгэдые эб найрамдалаар сүлөөлхээ ошоһон арадай сэрэгтэ хитад, түгэд, монгол хэлэнэй оршуулагша боложо ябаа. Арадай сэрэгэй ноёнтон гэр бүлэ боложо, хургуули, соёл, болбосоролдо хуража, Ланчжоу хотын нэгэ ехэ буудалда даргаар хүдэлөө. Хитад хуряахай хожом сэрэгһээ буугаад, аралжаа-худалдаанай яаманай даргаар хүдэлһэн гэхэ. Тэдэ нэгэ хүбүүн, гурбан басагадтай боложо, хайн амидарһан юм. Жараад онуудта Шэнэхээндэ ажаһуудаг ахайндаа айлшалжа ерэгшэ бэлэй. Уулзажа, амар мэндээ хэлсэжэ, һониноо хубаалдан хөөрэлдэдэг һэмди.

Үржэнэй Шэмэд абжаа. Хайлаарта дунда хургуули дүүргэжэ, Хүхэ-Хотодо багшын дээдэ хургуули түгэсхөөд, Жиинин хотын монгол дунда хургуулида монгол хэлэ заагаа һэн. Тэндэ гэр бүлэ боложо, нэгэ хүбүүн, хоёр басагадые үндылгэжэ, хожомынь Хайлаарай 1-дэхи дунда хургуулида багшаар олон жэлдэ найнаар хүдэлөөд, доцент соло олоһон даа. Үнэн хуряахаймнай наһан соогоо һонин мэдээсэлэй хорооной сурбалжалагша, найруулагшын ажал, Хүлэн-Буйр аймагай хүмүүжэлэй ажал хээд лэ, аша габыада хүртэһэн хүн даа.

Үржэнэй Санжидмаа абжаа. Хайлаарта дунда хургуулида һуража байтараа, үбшэнэй шалтагаар хургуулияа орхижо, малшан болоо. Айл гэр болоод, нэгэ хүбүүтэй, хоёр басагатай хүмүүжүүлээ. Санжидмаа абжаамнай эдээ хоол, печени, пирог амтатай зохидоор хэхэ, элдэб янзын хубсаһа, буряад хубсаһа гоёор оёдог уран гартай хүн. Наһатан бууралаа сэбэр зөөлэхэнөөр үргөө һэн. Дашын Сэдэб хуряахаймнай наһан соогоо хамтын аралжаа-наймаа хэжэ, арад зондоо хүндэтэй ябаһан юм. Һүүлдэ Эвенк хушуунай аралжаа-худалдаанай газарай орлогшо дарга байһанаа, амаралта абаа һэн.

Холхооной Ханда абжаа. Хүдөөгэй малшанай хургуулида һураад, мал малжаха ажал хээ. Аба, эжыгээ найнаар үргөө. Айл гэр болоод, гурбан хүбүүдтэй, нэгэ басагатай... Жамсын Дулбаа хуряахаймнай - малшан хүн.

Би, Санжаа-Ешын Сэмжэд, тэдэнэй аһан бага дүү басаганиинь гээшэб. Багшын дээдэ хургуули дүүргээд, физикын багшаар, даргын орлогшоор, намын газарай хүтэлбэрилэгшөөр хүдэлөөд, амаралта абааб. Нүхэрни, Мүнхын Даша-Гомпол, багшын ехэ хургуули дүүргээд, Хайлаарай 1-дэхи дунда хургуулида, Шэнэхээн дунда хургуулида монгол хэлэ заажа, хургуулиин даргаар хүдэлөөд, амаралтада гаранхай. Бидэ хоёр хүбүүн, хоёр басагатайбди.

МИНИИ ЭЖЫН ХӨӨРӨӨННӨӨ

Тэрэ бэрхэ, бартаата харгы замаар хоёр нараһаа үлүүхэн ябажа, Хуулын гол хүрөө нэмди. Хуулын гол гээшэмнай мал малжахада, нээрээшье, таатай зохид нютаг байгаа нэн. Хада ууладань арьяатан гүрөөһөн элбэг даа, үбэлдөө саһан бага, ухаангүй хүйтэн болохогүй. Хабар эртэ дулааржа, гол горхонууд үерлэн урдахал даа. Тала дайда үбһэ ургамалаар баян, сэсэг набшаһан угалза татан дэлгэрхэдээ, үзэмжэтэй гоё байдаг нэн.

1945 оной һүүл болотор мал таргалһан, үдэһэн, үрэжэһэн гээшэнь аргагүй. Сагаан эдеэн гэжэ хабаараа халима, үлээжэ хатааһан гүзээн, гэдэһэн соогуур дүүрэн шара тоһон, сагаан тоһон элбэгжээд, бурханай хүндыдэ табяатай байха; баруун ханаар томонууд тулам соо тоһо лэбшэмэ айрһан, хурууд жэрыхэ. Үхибүүд, наһатайшуул, юрэдөө, хуу үег садхалан даа, гоёл байгаа нэмди...

Нэгэ удаа, басагамни, ши хүлдэ ороод гүйжэ ябатараа, халтираад унан гэхэдээ, газаа малтаһан зууха дээрэ бусалжа байһан сагаан эдеэтэй тогоон соо һуушоо нэнши. Би: «Ай, халаг, хухай!» - гээд, элдэжэ байһан арһаяа хаяад лэ, гүйжэ ошоходомни, галай хажууда байһан Сэндэмэ шамай шүүрэжэ абаад, хубсаһыешни хуу тайлажа байгаа нэн даа. Ай, зайлуул, няла улаан болошоһон байгаалши даа, ойро дүтэ эмшэн гэжэ байхагүй, яалтай гээшэб?! Нэгэ хүн: «Үнеэнэй түүхэй хүн соо һуулгагты, хониной түүхэй нюдэ түрхигты», – гээ нэн ха. Тиигээд лэ тэрэ дарыдаа түүхэй

hүн соо шамайе оло дахин huулгабабди. Хажуугаарнь хони гаргажа, түүхэй нюдыень абажа түрхее хэмди. Хэды үдэр аргалаад байхада, хари, ээллэжэ, шархашни hайн боложо эхилээ hэн. Hүүлдэнь нэгэ жэжэхэн набшаhатай ургамалые альгаараа нязалаад түрхихэдэмнай, бүришье hайн боложо, эдэгээ hэнши. Эртэ урдын зоной эмхидхэхэн боро арга гээшэ ехэл хэрэгтэй юумэн байгаал даа.

Басагамни багадаа ехэл зүнтэй байгаалши даа... 1945 он, хүхэгшэн тахяа жэл гараад байгаа, газаа наадажа байтараа, гэнтэ ори дуу табин, унан-бодон гэртээ гүйжэ ороод лэ, баруун хойто зүг уруу заажа: «Ородууд ерэжэ ябана!» – гээ hэнши. «Хаана байhан ород юм бэ? Хаанаhаа ородые мэдэхэбши?» – гэхэдэ: «Тэрэ хоёр хадын хоорондуур буутай мангадууд ерэжэл ябанагүй гү?! Харадаггүй зон гүт?» – гээд лэ, бархираа бэлэйш... Тэрэ жэл Дамби-Жалсан гэжэ дооромбо ламбагай манайда үбэлжэжэ байхадаа: «Ай, зайлуул, ород сэрэг ерэхэнь гээшэл даа. Энэ жаахан хүүгэдэй нюдэндэ юумэн харагдадаг юм шуу. Зүнтэйл байха эдэшни», – гээ hэн.

Тэрэ жэлэй намарынь, нээрээшье, баруун хойноhоо хүнды уруудаад лэ, ород сэрэг орожо ерээ hэн даа. Эхилээд лэ нэгэ нэжэгэнэхэн хүндэ абяан дуулдажа, хамагай түрүүн алха, хадууртай улаан туг намилзуулhан машина харагдаад, хойноhоонь бага, томо олон машинанууд тооhо татан үнгэрөө. Хойноhоонь: «Танкнууд юм», - гэнэ, нэгэ нээрhэн-түерhэн юумэнүүд hубарилдаа hэн. Хамагай hүүлдэнь үй түмэн ябаган сэрэгүүд ерээ hэн. Эй, хөөрхэй, хүл гарынь гэжэ-ээ... хуу хахаршаhан, хаариташаhан, толгой үhэнииншье ургашаhан байгаа... «Хэнэйшье hаа, үри хүүгэд хуу адли хайратай даа, зүдэржэл ябана даа», – гээд лэ, бидэ хюмhа турууень абажа даа, хахарhан газартань хур шара тоhо түрхижэ үгэдэг hэмди. «Хаана холо юушье хэжэ ябаhан зон юм бэ дээ?» – гэлсэхэбди. Зарим хэлэ мэдэдэг зомнай: «Эдэшни Германиие сохижо дараад, Япониие унагаахаар ерэжэ ябана, үхэхэхөө бэшые хуу үзэнэ даа», – гэжэ хэлээгшэ hэн. Бидэнэй, эжынэрэй, юрэдөө, шараhан талха, хатааhан

борсо, айрһа, тоһоёо сүүмхэдэнь хэхэдэмнай, сэрэгшэд: «Спасибо», - гэжэ дохилзоод лэ, баяртайл саашаа ошодог һэн. Иимэрхүүгээр хэдэн үдэр бушаганаад лэ үнгэрөө һэн.

Ород сэрэгэй ерējэ, Япон гүрэниие сохижо унагаахадань, Хуулын голойхид аалихан урагшаа зөөжэ: «Хоолтын гол, Улагай, Шанда зэргын нютагаар ябажа, Цыренжабай Ринчин-Доржын хамааралтаар Модонгын шэлын буряадуудтай ниилээ һэмди», – гэгшэ һэн.

Модонгын шэлын буряадууд гээшэ хэд бэ? 1929 ондо Хитадай Зүүн-хойтын сэрэгэй эрхэтэд болон Хитад Ород хоёрой хоорондо түмэр харгын асуудалаар зэбсэгтэ мүргэлдөөн боложо, ород сэрэгүүд Манжуур, Хайлаар хүрэтэр орожо ерэхэн гэгшэ даа.

Тэрэ үедэ Зүблэлтэ уласта бага-сага түбэг татаад, 1926 ондо Шэнэхээн нютаг бодожо ерэхэн буряад изагууртай Цыренжабай Ринчин-Доржо гээшэ Баян Марга болон хэхэг малшадые дахуулаад, 1929 ондо Шэнэхээнһээ халажа хүдэлөөд, Хингаан уулые дабажа, Шэлын голой шугалгаан гэхэ гү, али аймаг зөөжэ ерэхэн юм ха даа. Тэндэхи ноёд хайд Ринчин-Доржотониие хайнаар угтажа, харгалзажа абаагүй, харин газаашань үлдэдэг байгаа ха.

1931 ондо Баншан-богдын Шэлын голоор морилходонь, Баншанай хамбанартайнь энэ Ринчин-Доржо харилсаад, буряад малшадаа бултыень шаби болгожо үргөөд, мал хүрэгыень хаража малжахаар хэлсэхэн байгаа. Энэ ушараар тэрэ Шэлын голдо оршон тогтонижохо эрхэ оложо, нютагтай боложо, Баншан-эрдэни богдын дэмжэлгээр Буряад хушууниие байгуулаад, өөрыгөө хушуунай дарга болгоһон байгаа. Тэдэ Хүлэн-Буйрай арад зонһөө Баншан-богдодо үргэхэн 6000 хони, 700 үхэр, үсөөн тоотой адуугаа туужа асараад, этигэл, найдалтай малшадтаа хубааж ажаллуулһан байгаа. Тиигээд нэгэ хэсэг саг үнгэрөөд, Баншан-эрдэниин хамбанартай сугтаа 1935 ондо Зүүн Түбэд хүргүүлһэн юм гэлсэгшэ. Хуулын голой нютагһаа ерэхэн буряадууд:

*Буурал хүрэг адууниинь
Булагай ногооной халуунтай.
Бодонгын шэлын буряадууд
Богдын хүрэгэй халуутай, –*

гэжэ дуулалдадаг байгаа.

Тэндэ ошоһон буряадууд 340-өөд үрхэ, 1400 гаран хүн, 130-аад мянган малтай баян хушуун болоһон байгаал даа.

...1945 онһоо хойшо абымни бэе муудаа, илангаяа хүл, нюрганиинь үбдэхэ, ябажа шадахагүй; хотонь үбдэжэ, эдихэдээ бирагүй болоо хэн. Тиихэдэ абамни оройдоол 49 наһатай, эжымни - 37-той байгаал даа... Тэрэ үеын зөөдэлшье олошороо хэн даа. Анандын Айлтагүй, Тогоон Бабуугайхи, Сэжээ Гомбынхи, Шулуунай Самбуугайхинтай айл аймаг хүршэ зэргэлээ хуудаг хэмди. Абын үбшэн үдэрһөө үдэртэ хүндэржэ, хүнэй гарта ороо бэлэй. Зөөхэ, ашаалха, малаа малжаха – эдэ бүгэдэ минии эжын үүргэ болоо юм. Абые тэргэдэ хуулгаха, буулгаха, хэбтүүлхэнь – баһал хэды хүнэй ажал байгаа. Тиигээд хүршэ зэргэлээ айлнууд, юрэдөө, харгыда ябаһан зон гээд лэ хамһадаг хэн дээ. Гэр үрхэгүй зон манайда эдеэлдэг хэн. Тэдэ баһа хамһалсаха.

Би абадаа айхабтар дуратай байгаа хэм. Эрхэ байгаа хүн аабзаб. Аба үдэртөө хэбтэхэ, би хажуудань ошожо, тархиинь эльбэхэб, нюуртань нюураа няахаб даа. Аба минии гарһаа баряад: «Басагамни, ном хайн хураарай даа, эрдэм номтой хүн гээшэ гэрэл гэгээтэй ябадаг юм, ном эрдэм мэдэхэгүй хүн гээшэ манан соо ябадаг юм шуу», – гэжэ хургадаг хэн. Хаа-яа энэ хэлэһэн үгэнүүдынь ханаандамни ородог.

Абамни баһа: «Элһэн манхан сүл губиине тэмээгээр туйладаг юм, хүнэй мунхагые ном бэшэгээр туйладаг юм шуу. Абань басагандаа ном заахал хэн хаб даа», – гэхэдээ, хоолойнь бүтүүрээд лэ, саашаа ярижа шадахаая болижо, нюдэнһөөнь нёлбоһон бүмбэрдэг хэн. Тэрээниинь аршажа үгэхэш даа.

Тиигээд лэ һүүлшын нэгэ хэды үдэр намайе хажуудаа ойртуулхаяа болибо. Абымни нюдэн хонхойгоод, хамарынъ хабшыгаад, хасарайнъ яһан ёлтойгоод лэ, аймшагтай гээшэнь амаргүй болоо һэн даа. Дуугарханшье ойлгогдохойо болёо даа, зали забдагүй: «Гэг, гэг, гэг», - гээд лэ, зохододог болошоо һэн. Аманданъ халбагаар шара тоһо, бүлээн сай, уһашье хэхэдэ, туһа болохогүй. Ламанар морилжо ерэдэг болоо, ном уншаа.

Нэгэтэ үглөөгүүр эжымни намда: «Хоёр хүүгэд басагадтайгаа сэсэг түүжэ наада», - гэбэ. Тиихэдэнь би дурата-дурагүй дахасалдаад ошоо һэм. Гол горхоной хүбөөгөөр үнгэ бүриин сэсэг дэлгэрээд, һайхан гээшэнь!.. Тэрэ хоёрни гүйлдэнэ, наадана, сэсэг түүнэ. Минии нюдэндэ аба харагдаһандал боложо, гэртээ гүйжэ ошохо гэхэдээ, тамиргүй шэнгиб, нэгэ-хоёр сэсэг баряад һуунаб...

Удангүй Дулмажаб абжаа ерээд, намайе гэртээ абаашажа, шагайгаар наадхуулжа, һаатуулха гээ ха. Би тиихэдэнь хоёр-гурба дахин шагай няһалаад, гэр уруугаа гүйшэбэб; абжаа намайе хүсөөд, гэртэмни хүргэжэ үгөө... Наран баруун тээшээ ташаһан байгаа. Манайда айлшан олон, сэргэдэ морин дүүрэн, мулталаатай морин тэргэшье бии. Гэртэ Шоглин ламбагай болон дүрбэн ламанар ном уншажа байба. Абамни, юрэдөөл, харагданагүй даа. Хүн эрхи баряад, маани уншана. Эжымни намайе тэбэрижэ таалаад: «Басагамни, бурханда мүргэ даа», - гээ һэн. Би досоогоо: «Абамни хаана байгаа гээшэб даа, түргэн һайн болоһой даа, иигээд лэ абамни бодоод, энэ абга, энэ эжынэртэй адли маани уншажа һууг лэ», - гэжэ зальбараад, бурханай урда хүрэтэр мүргэжэ ошоод, ламаһаа адис абааб.

Ламанар хоёр үдэр соо ном уншаа, теэд абымни бараа, һурагшье үгы. Эжыһээ һурахадамни: «Бурханай орондо ябаа», - гэхэ юумэл даа. «Бурханай орон гээшэнь хаана байдаг юм бэ? Энэ бишыхан гунгарбаа соо абамни багтаха юм аал?» - гэжэ һанаадшье үзэнэб. Ламанар ном уншажа дүүргээд, мордобо. Абын бараа үгы даа... Би эжыгээ шалаажа, бурханай ара, үбэрөөр уудалаад үзэбэб, - олдохо

юумэн үгы даа. Эжымни хаа-яа нэмээхэн нёлбоһоо аршана. Минии уйлахата, эжы: «Бү уйла, абыншни бурханай орон уруу ошохо харгыень нёлбоһоншни далай боложо хааха, маанил уншажа бай», – гээ нэн. Айлай эжынэрые гуйжа, бурханиень уудалуулжа үзэнэб. Үгы... Зарим айл зөөдэлһөө боложо, бурханаа мухалигтаа хадагалһан байгаад, баһа гаргажа үзүүлнэ, – хаанаһаа байхань нэм бэ?! Эжымни тиихэдэ намда: «Бурханай орон гээшэшни холуу байдаг юм шуу. Хүн миин хүрэжэ шадахагүй», – гэбэ. Би тиихэдэнь: «Абамни бодожо шадахагүй аад, яажа тиимэ холо ошожо шадаа юм бэ?» – гэхэ мэтээр эжыгээ хашараагаа нэн хаб. Эдээнэй болоходо: «Аба-а!.. Ерэгты, эдээлэгты!» – гэхэб даа.

Нэгэ үдэр Шоглин ламбагай ерээд: «Абашни түбэд, монгол ном хайн мэдэдэг гэбшэ лама байһан анхандаа. Сагай сэмүүн болоходо, Ородой Буряадай Агын дасанһаа Монгол орон уруу ошоһон юм. Монголдо баһаш аймшагтай юумэн болоо нэн даа. Эрэ зониие хуу барижа, хюдаха болоходонь, Шэнэхээн нютаг уруугаа тэрьедэжэ ерээ нэн. Мүнөө наһанайнь эсэс болоо», – гэбэ. Тиихэдэнь би юушье ойлгоогүй хүн, урдаһаань хараад, толгойгоо гэнжылгээд зогсоо нэн хаб. Ламбагай: «Энэ хабар хара алаг буруунайтнай үхэхэдэ, зүүн хонхорто абашажа хаяа нэн, тиигээ бэээт? Тэрэниешни нохой шубуун, хорхой шабхай эдээд, юуншье үгы болоо бшуу даа. Һүнэһэниинь, хари, дээшээ дэгдэшэһэн байха. Абашни эгээ тэрээнтэй адляар үбшэлөөд, эдэгээгүй, тээд бэень үгы болоо; Һүнэһэниинь бурханай орондо ошодог юм шуу даа. Дахяад ерэхэгүй, харагдахашьегүй. Таанадта олдохошьегүй. Ши маани уншажа, бурхандаа мүргэжэ бай. Хари, абынгаа захиһан ёһоор ном хайн һураарай», – гээд, тархииемни эльбээ нэн ха.

Энээнһээ хойшо абамни гэртээ ерэхээ болёо гэжэ мэдэхэдээ, эжыгээ зобоохоёо болёо нэм даа.

Абын наһа бараһанһаа хойшо, зэргэлээ айлнууд байбашье гэлэй, гэр соомнай ханхайгаад лэ, хоймор хоһон даа, түшэг тулгууригүй болошоо нэн.

Нэгэ үдэр абатаймни хөөрэлдөөд бусадаг Жалсарай нагаса ерэбэ гээшэ... Энэ хадаа минии түрэнэн аба байгаа... «Та хоёр манайда ошожо нуугты», – гээд, зөөлгэжэ, газаагаа ойрошог буулгаа һэн. Тэрэ нагасында хоёр ахай, нэгэ абжаа, баһа нэгэ Дугуймаа гэжэ дүү басаган байба. Би тэрэ дүүхэйн хажууда ошожо, шулаганан байжа, шагайгаар, энэ тэрэ модон тэмээгээр, морёор, тэбхээлжээгээр наададаг болобоб. Дугуймаагай эжыһээ, Нордоб нагаса абгайһаа ехэл айхаб. (Тэрэ нагаса абгай минии түрэнэн эжы байгаа...) Энэ нагасында олон хүн ерэхэ, ошохо. Томо гэгшын гуулин шанага баряад лэ, олон зондо заб сүлөөгүй сай, хоол шанажа, эдеэлүүлжэ, сайлуулжа байдаг һэн. Нордоб нагаса абгай хаа-яа минии эжынгээ хормойдо няалдажа, эрхэлжэ ябахые хараа хаа: «Эрхые нуранхаар, бэрхые нураха юм бэшэ гү? Эжынгээ үгые дуулажа бай, эжыдээ туһа хэхые бодо! Үгэ дуулангүй байгаа хаашни, би энэ шанагаар...» – гээд лэ, гараараа далагад гүүлэхэдэнь, ухаа алдатаргаа айхаб. Түргэн гэгшэ эжынгээ хормойдо шургаха гү, али гэр уруугаа тэрьедэхэ гэжэ оролдохоб... Яагаашье хаань, эжы бидэ хоёр ехэ түшэгтэй, туһаламжатай болоо һэмди.

СОДЕРЖАНИЕ

Урид хэлэгдэхэ үгэ	3
Абымни шарай.....	4
Алтан Хингааниие дабаһан ута зөөдэл	5
Дайн үймөөнэй зоболон.....	8
Абын захяагаар мүргэлэй орон уруу ошолго	24
Шэнэхээн нютагаа бусалга	48
Һургуули болон соёлой мүрэй эхин	57
Дахуулһан зүйл	71
Минии эжын хөөрөөнһөө	73